

## *Oktober 1943 set »från hinsidan«*

### DET SVENSKA UTRIKESDEPARTEMENT OG JØDEFORFØLGELSERNE I DANMARK EN STUDIE I HUMANITÆR HJÆLP OG REALPOLITIK

AF

HANS KIRCHHOFF

## II Protest og reaktion

Da det 1. oktober 1943 stod klart at en jødeaktion var på vej i Danmark, foretog den svenske regering en *démarche* i Berlin, der udtrykte protest og tilbød at internere de danske jøder for resten af krigen. Da tyskerne vendte det døve øre til og udløste aktionen, offentliggjorde svenskerne protesten sammen med tilbuddet om at modtage de flygtende jøder. Budskabet og den vilje til at hjælpe der lå bag, blev af afgørende betydning for redningsaktionen i Danmark, og mødtes med begejstring i det allierede udland, der ellers i stor passivitet havde observeret den tyske *Endlösung*. Også den svenske omstilling til en aktiv indsats havde været længe undervejs, dikteret som den var af frygten for at provokere Tyskland og skubbe Sverige ind i krigen. Men Aksens svækkelse og forventningerne om en kommende fredsordning i de allieredes billede skabte fra 1942/43 forudsætning og motor for at hjælpe jøderne, først i Norge og i 1943 i Danmark. Den svenske tradition for internationalt humanitært hjælpearbejde, der virkede på mange fronter under krigen, foldede sig nu ud i regeringens politik. Artiklens *første del*, publiceret i det foregående hæfte af *Historisk Tidsskrift bind 97*, behandlede forudsætningerne for og beslutningsprocessen bag den svenske indgriben. Denne byggede på forventningerne om at Berlin ikke ville sanktionere, at den svenske opinion ville slutte op, og at aktionen ville skabe *good-will* i de nordiske lande samt i England og USA. Artiklens *anden del* behandler dette reaktionsmønster, ude og hjemme, og fokuserer især på det energiske hjælpearbejde der blev organiseret af det svenske Utrikesdeparte-

ment. Den afslutter med en afvejning af motiverne bag den svenske politik, som et bidrag til Holocausts historie og til den løbende debat om forholdet mellem nationalinteresse og humanitær indsats i den internationale politik.

*Den svenske opinion protesterer: »Avgudaoffer«*

De første reportager om jødeflugten stod at læse i de svenske aviser den 3. oktober.<sup>1</sup> De blev i de følgende dage til mange flere, indtil flygtningestrømmen kulminerede den 10. Det var sensationelle nyheder i stor opsætning, der rapporterede om en veritabel invasion på Skånekysten fra Hålsingborg til Ystad, om familier såvel som enlige, om oldinge som spædbørn, på flugt fra en ukendt skæbne. Om overfyldte tog, om jagten på alt hvad der kunne flyde, og om de hundrede der blev ladt tiggende tilbage på stranden for hver 10 eller 15 der havde held til at komme med. Om flygtninge der tilbød alt hvad de ejede – for det gjaldt jo livet! Og om dem der satte dette liv til under forfølgelser og nedskydning på havet. Om de forfærdelige strabadser om bord på bådene, om drukneulykker og selvmord, om syge og udhungrede mennesker blottet for alt.

Allerede den 4. oktober meldtes om 1700 flygtninge – desorienterede på grund af isolationen i skjulestederne eller panikslagne under styrtso- en af rygter – men lykkelige over frelsen og den overvældende modtagelse i Sverige. Og over for de 1700 reddede – de 1600 ulykkelige tilbage i Danmark, der var blevet arresteret under de mest brutale former. Om 3000 gestapofolk der var skudt op som paddehatte og havde rensset kvarter for kvarter, om raserede lejligheder, og om familier der blev splittet fra hinanden. Om overfaldet på det jødiske alderdomshjem, hvor de gamle var blevet revet ud af sengene og slæbt til damperne i havnen. Om torturen i fængslerne. Om løbende razziaer på gaderne og på jernbanestationerne og mod busserne i Nordsjælland, om rædselsnætter på hoteller og pensionater, der blev finkæmmet fra kælder til kvist. Det meldtes også at hele kysten fra Hornbæk til Præstø blev bevogtet af tyske soldater, der gennemsøgte havnene og kontrollerede alle fartøjer. Danske nazister i form af frikorps- og schalburgfolk var på færde overalt som provokatører og stikkere. Således skulle de forklædt som fiskere

<sup>1</sup> Se de mange udklip i volym 1056 og 1057, i sig selv et udtryk for den vægt, UD tillagde opinionen. Hertil har jeg gennemgået Dagens Nyheter og Svenska Dagbladet systematisk for perioden september-oktober 1943. Se også avisudklippene i UM 120 D 43/1a og 120 D 43/16, 1943-1958. Yahil, anf. arb., s. 287 f. strejfer den svenske presses reaktion.

have lokket 50-100 jøder i Gestapos garn. Det danske politi forholdt sig passivt, hjalp til i visse tilfælde, men havde også sendt jøder til en uvis skæbne i Vestre Fængsel.

Om den store politik hed det at selveste SS-chefen Heinrich Himmler ledede operationen fra København, med jødeeksperter tilkaldt fra Norge. At lavinen blev sat i skred af politigeneralen Daluge efter et besøg i Danmark, men at både v. Hanneken og Best og gestapochefen Kanstein havde kæmpet imod - som vi har set den historie der var mest udbredt i tiden, og som nota bene var lanceret af Dagmarhus selv! Splittelsen mellem de »gamle« og de »nye« tyskere skulle også forklare, hvorfor fangsten ikke blev større. (En anden grund hed manglen på mandskab). Det forlød også at aktionen havde udløst en diplomatisk krise hvor departementscheferne trådte tilbage i protest, men var blevet tvunget til at fortsætte under trusler om døden. Spændingen så ud til at kulminere omkr. 10. oktober, da det meldtes at de øverste danske politiembedsmænd var blevet arresteret, og at 10-15.000 tyske polititropper stod parat i Nordtyskland til at overtage politimagten i Danmark.

Den svenske presse er en vigtig kilde til oktoberdagens historie.<sup>2</sup> Den er ikke hidtil blevet udnyttet efter fortjeneste, og pladsen er heller ikke her til en bredere analyse. En sådan vil utvivlsomt engang kunne nuancere det, der i det følgende kun kan fastholdes som tendenser:

Især på tre punkter tiltrækker pressestoffet sig opmærksomheden. Det turde således i vidt omfang afspejle det informationsgrundlag hvorpå de svenske myndigheder reagerede og satte flygtningehjælpen i værk. Som vi har set, drejede det sig om et stærkt farvet billede, med bl.a. voldsomt opskruede tal for de indfangne jøder, tal der svarer til dem legationen i København sendte hjem i sine ikke mindre dramatiske rapporter.<sup>3</sup> Som det ofte ses, var diplomaterne ikke bedre underrettet fra deres konfidentielle kilder end journalisterne fra deres. Og vi kan konstatere at

<sup>2</sup> Se også manuskripterne til TT's radionyheter i Riksarkivet, Stockholm. I formiddagsnyhederne 2.10. bragtes den officielle tyske meddelelse om at jøderne »avlågsnats från det officiella livet«. I nyhederne kl. 19 bragtes UD's kommuniké. Efter færdiggørelsen af manuskriptet fandt jeg i det danske gesandtskabsarkiv, Stockholm (111.J.1), en tilsyneladende fuldstændig serie af Dansk Pressetjenestes daglige morgen- og aftenmeddelelser til redaktionerne. Nyhederne – der starter 18.9.43 – bekræfter indtrykket af Pressetjenestens overdramatiserede og sensationsprægede reportager (jfr. s. 96 note 42 i artiklens første del). På det foreliggende grundlag er det naturligvis ikke muligt at bedømme hvilken rolle Dansk Pressetjeneste spillede som kilde til den svenske presses omtale af jødeaktionen, men vi kan konstatere et bredt sammenfald i nyhedsstoffet.

<sup>3</sup> Se f.eks. Dardels hovedrapport om aktionen til Günther nr. 970 af 4.10.; hertil Barck-Holst til Hallenborg af 5.10.; Dardel til Söderblom af 7.10.

Utrikesdepartementet i hvert fald i starten var ufuldkomment orienteret.<sup>4</sup>

Hertil blev pressen et illustrerende udtryk for den harme, hvormed den svenske artikulerede opinion mødte forfølgelserne. Igennem 1942/43 havde pro-norske og pro-allierede stemninger vokset sig stadigt stærkere og nåede i september, altså endnu før jødeaktionen, et foreløbigt højdepunkt af antitysk kritik.<sup>5</sup> Førhen havde regeringen kunnet balancere mellem trykket fra Tyskland og trykket fra den antinazistiske opinion. Nu mødtes regeringen af det samlede pres fra opinionen og Vestmagterne, der var sværere at modstå og som skabte bekymring. Men den offentlige mening var ikke blot til besvær; den kunne også bruges som diplomatisk påtrykningsmiddel, hvad *démarchen* i oktoberdagene viser. Og den kunne samle befolkningen bag udenrigspolitikken og dermed styrke ministeriets position. Som gesandten Thomsen så det, var det indenrigspolitiske argument stærkt fremtrædende. »Schwedische Regierung hat Schritt in Berlin ganz offenbar auch aus innerpolitischen Gründen unternommen, um neuen Ansturm oppositioneller Bonnier- und Segerstedt-Cliquen zuvorkommen und vomöglich unter Druck öffentlicher Meinung vielleicht unausbleibliche Angriffe auf Zusammensetzung Sammlungsregierung zu vermeiden.«<sup>6</sup>

Således sluttede de allerfleste dagblade med piber og trommer op om regeringens politik. Med foragt og væmmelse afvistes den officielle tyske forklaring, hvorefter jøderne havde forgiftet atmosfæren gennem deres antityske holdning, at de havde bidraget stærkt til augustkrisen gennem støtte til terror og sabotage, og at de helt efter mange danskes ønsker nu var blevet udskilt af samfundet. »Att söka amputera dem ur samhälls-

<sup>4</sup> Se også Engzells katalog af 12.10. til Ekblad, der opholdt sig i Malmö efter tilbagekomsten fra København, med spørgsmål som: Hvad skete der egentlig mellem 1. og 2. oktober? Foregik razziaen kun i København? Hvor mange blev arresteret og deporteret? Går razziaen videre? Hvordan lykkedes det for så mange jøder at komme over Sundet? Er grænsebevogtningen tysk eller dansk? Respekterer tyskerne de jøder der er blevet svenske statsborgere? Og hvad med de provisoriske pas? Hvorfor er flygtningestrømmen aftaget de sidste par dage? Ventes denne fortsat?

<sup>5</sup> Således iflg. indberetning af Hans Thomsen til Ausw. Amt af 19.9., hvor den stærke antityske stemning begrundes i politikken over for Danmark og Norge, sænkningen af svenske fiskerbåde i Skagerrak og fund af tyske miner i svensk territorialfarvand. Se referatet i Wolf, Wilhelmus: *Das faschistische Deutschland und Schweden im Zweiten Weltkrieg*, upubliceret disp. ved Greifswald universitet, 1975, s. 259 og 423.

Se i øvrigt Johansson, *anf. arb.*, s. 300, 307 og 317 for betragtninger over opinionen. Johansson vil mene at opinionen første gang blev brugt som diplomatisk pression i december 1943 i forbindelse med protesten imod deportationen af studenterne fra Oslo. Men dette er ikke korrekt. Det skete allerede i forsøget på at redde de norske jøder i 1942.

<sup>6</sup> Thomsen tlg. nr. 2865 af 10.10. til Ausw. Amt (Bureau Staatssekretär, Akten betreffend Schweden, UD's kopier fra Ausw. Amt, volym 67, Riksarkivet, Stockholm).

kroppen bliver att skära i danska folkets friska, levande kött«, som Dagens Nyheter uttryckte det. Jøderne tilhørte de mest loyale borgere og havde under hele besættelsen gjort deres yderste for ikke at forstyrre regeringens politik. Tiden ville vise at jødeforfølgelserne tværtimod at mindske modstanden ville øge den, således som man så det i andre besatte lande. »Beskyllningen att »Judarna förgifta atmosfären« är endast ett svepskål för den systematiska planen – att förgifta judarna«, skrev Svenska Dagbladet.<sup>7</sup>

Svenska Dagbladet uttalte i sin leder den 3. oktober, »Mot gudomlig och mänsklig ordning«: »Med djupaste avsky och upprörda känslor erfar Sveriges folk, att rashatet mot judarna, som i fjol höstas ledde till så fruktansvärda scener i Norge, nu släpps lös även på dansk botten.« Og fortsatte: »Vad det gäller och vad som strider mot all gudomlig och mänsklig ordning är det ohyggliga och hänsynslösa förakt för humanitetens landvinningar under långa sekler av västerländsk historia, som dessa judeförföljelser ådagalägga.« Bladet hävdade att det ville være »en för syndelse mot samvetet och en pliktförgätenhet gentemot den nordiska samkänslan« bare at registrere hændelserne i Danmark, og at det derfor var i »bästa samklang med svensk folkmening« at regeringen havde intervereret. Jødeforfølgelserne udgør et nyt flagrant brud mod folkeretten, udtalte Stockholms Tidningen samme dato. Man skulle tro at nazisterne havde indset det meningsløse i at bryde modstanden i et besat land med raceforfølgelser. »Men den som en gång slagits av blindhet är tydligen oförmögen att lära.«

Chefredaktør Lindström fremholdt i Social-Demokraten den 5. oktober at tyskerne ved valget af jødernes hviledag som aktionstidspunkt ville markere at de selv stod hævet over religiøs tro og nedarvede opfattelser af hvad sandhed var. De danske jøders sabbat blev ingen fredens dag. Den blev et forgemak til helvedet. Og han fortsatte:

Men deras danska rastränder lever. Nu skall de utrotas. I en sista krampryckning av det »ariska« väldet skall de gå den stora judedöden till mötes. De skall svältas ihjäl i de tyska koncentrationslägren i Polen. De sista dropparna jordolja, som finns på tysk mark, skall gjas över dem för att udplåna deras kroppar. Vad vinner Tyskland på detta? Ingenting. Det förlorar fastmera. Det när därigenom ett hat, som kommer att förtära det självt. »Den Herran vill förgöra, slår han med blindhet.« Så står det i den gamla boken. Det förefaller som om man i Berlin icke skulle ha läst detta visdomsord.

<sup>7</sup> Dagens Nyheter og Svenska Dagbladet 3.10. For Svenska Dagbladet og begivenhederne i sommeren 1943 og efteråret 1943, se Thorvald Höjer: Svenska Dagbladet och det andra världskriget (Lund 1969), s. 74 ff. Lederen 3.10. »Mot gudomlig och mänsklig ordning« var skrevet af Otto Järte, den politiske hovedredaktør.

Lindström bød jøderne velkommen.

Helst skulle vi önska att alla judar i Danmark kunde ta sig över hit. Det kan de tyvärr icke. Tysklands experter på judeförföljelser befinner sig för ögonblicket i Köpenhamn och de göra allt för att hindra, att de danska judarna skall följa Mästarens från Nazaret exempel, då han flydde till Egypten. »Flykten till Egypten« är glorifierad i gamla tyska dikter. Men i det »ariska« Tyskland är det en förbrytelse att hindra den.

Særlig skarp fremstår Dagens Nyheter i lederen, den 3. oktober, »Avgudaoffer«: »Det finns pseudoreligioner där det ingår ritualmord i kulten. Det kan vara så, att påhittigt folk först begagnar ett bot som påtryckningsmedel – och sedan kommer avgudens prestige med i spelet. Det kan också vara så, att den högsta ledningen i ett givet ögonblick är blind för allt annat än den heliga missionen – blodsmissionen, utrotningsmissionen. Vart en sådan ledning måste styra sig själv och de sina må lämnas dährån. Den inger den fasa man erfar inför det som inte längre hör till det mänskligas gemenskap.« Bladet håbede at regeringen ville fortsætte med trykket på Berlin og ikke lade nogle muligheder og kanaler uprøvede. Den magt, som den svenske opinion udøvede, var i hvert fald helt spontant mobiliseret som aldrig før. Pogromen i København måtte åbne øjnene på selv de sløveste. Og det hedder til slut: »Mellan det svenska folket och det tyska folkets herrar stiger allt tätare, alltmer kvävande och stinkande, dunsterna från avgudaoffren. Då kommer folk att se rätt. Det vore skam annars.«

Skarpest og mest aggressivt formulerede Torgny Segerstedt sig i Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning, den 13. oktober – der viser hvor vidt et spillerum regeringen i efteråret 1943 tilmålte den svenske presse. Segerstedt harcelerede over dr. Bests forsvar for aktionen, nemlig at man kun havde gjort det i Danmark som var sket i alle andre lande. Som om en forbrydelse blev undskyldelig, fordi den blev gentaget! »Vore denna uppfattning riktig, då vore gestapo vid detta laget en flock änglar i sita vita kläder. Så ofta ha de upprepat den ogärning, som här är fråga om.« Og han fortsatte:

Det kommer icke att dröja så länge, innan hr Best och hans likasinnade skola märka, att deras säregna syn på mänskliga ting icke delas av någon utanför deras krets. Det har många gånger framhållits, att judehatet och den därav ingivna planen att mörda alla judar, vittna om sin upphovsmans sinnessjukdom. Nog är förryckthet ibland smittosam, men det är dock uteslutet, att alla, som lägga hand vid judeförföljelserna, handla i den tron, att alla som tillhöra detta folk, äro något slags skadedjur. Deltagandet i pogromerna beror i regel på att den lust att döda och förstöra, som slumrar på djupet av mången själ, väckes till liv, när det

appelleras till den. Blodlukten väcker vilddjuret inom dem till liv. De lockas också av lystnad efter byte. Döda och fördrivna judars hem och övrig egendom plundras. Och slutligen deltaga många i gemenheterna för att förvärva de makthavandes gunst.

Og Segerstedt sluttede med at fremmane regnskabets time.

Det vi gjort i Danmark är intet annat än vi gjort på alla andra ställen«. Sant. Skynta icke konsekvenserna av denna bekännelse för herrarna? Var finns den plats på jorden, dit herrarna kunna ta sin tillflykt, när räkenskapens dag gryr? Var skola Ni möta annat än avsky och hat? Er egen grymhet skall följa Er i hälarerna, vart Ni än flyr. Vedergällningens lag skall drabba Er. Öga för öga, tand för tand, liv för liv. Icke ett finger skall kunna lyftas för att avvärja hämnden.

Den 18. oktober gjorde Dagens Nyheter status: Ca. 6000 jøder var kommet over. Et par tusind befandt sig endnu som fredløse. Alle hæderlige mennesker måtte nu slutte sig sammen for at give dem der endnu ikke var blevet ofre, en chance for at redde livet. Og her bemærkede avisen at de nazistiske og kryptonazistiske organers forsøg på at skabe en flygtningstjendelig stemning denne gang var slået fuldstændig fejl – også i de skånske byer hvor presset lå hårdest. Første etape af redningsarbejdet var slut, nu resterede det at integrere jøderne i det svenske samfund. Hertil krævedes der offervilje og penge fra svensk side, en offervilje der klart var til stede. For som Dagens Nyheter sluttede:

För första gången är Sverige i tillfälle att bistå det danska syskonfolket med annat än förståelse. Även gentemot Danmark, som tidigare gentemot Finland och Norge, har vi fått bestämda förpliktelser, påtagliga, klart tecknade hjälpuppgifter. De varma stämningvägor som gått mellan Sverige och Danmark alltsedan den 9' april har kanske hittills ofta varit av det slag som det kunde tänkas bli svårt att hålla riktigt levande i minnet den dag Danmarks och Norges befrielse kommer att ändra de nordiska folkens läge. Men vad Sverige kan göra för Danmark nu är inte förgängligt. Det knyter verkliga, hållfasta band mellan syskonfolken. Det kalla, råa våldet har framkallat flykten över Öresund. Men vad som räddats undan våldet genom den flykten kan bli bestående vinning för Norden.

En perspektivering af hjælpen der faldt smukt på plads i regeringens koncept.

Og pressen var naturligvis ikke ene om at ytre sig. Utrikes-departementets dossiers er tæt belagt med telegrammer og resolutioner fra foreninger og institutioner, der takker og hylder regeringen for dens mod og mandshjerte. Fra Uppsala protesterede den socialdemokratiske politiker og tidligere minister, universitetskansleren Östen Undén imod

retsbruddet og advarede Tyskland om konsekvenserne.<sup>8</sup> I Stockholms Koncerthus arrangeredes en stor aften med optræden af svenske kunstnere under protektion af prinsesse Ingeborg, Christian X's søster, der var gift med formanden for svensk Røde Kors, prins Carl. Den svenske overrabiner, professor Ehrenpreis, gik til Günther og takkede på de svenske jøders vegne. I Göteborg og Lund holdt studenterne protest- og solidaritetsmøde, der hilste de jødiske intellektuelle velkommen, og opfordrede til en ordning hvorefter de jødiske studenter fra Danmark kunne afslutte deres studier ved de svenske universiteter – et holdnings-skred tør man nok antyde siden 1939, da studenterne gik i spidsen for kampagnen imod flygtningene. I flere af de store kirker mødtes folk til prædiken og bøn, således i Storkyrkan hvor den siden deportationen af de norske jøder landskendte domprovst Olle Nyberg holdt straffeprædiken i overværelse af biskop og præster og erklærede: »Djävulen har stigit ner til Eder i stor vrede eftersom han vet att den tid han har kvar är kort.« Eksemplerne er mange og flere kunne opledes og støtte indtrykket af, at den svenske opinion helt og fuldt levede op til de forventninger som regeringen og diplomaterne nærrede til den folkelige opbakning bag aktionen.

»Die Reaktion gegen die deutschen Massnahmen gegen die dänischen Juden ist im ganzen einheitliche empörte Ablehnung«, indberettede Thomsen uforblømt til Berlin.<sup>9</sup> »Deutschfeindliche Blätter feststellen, die Judenmassnahmen hätten die Abscheu gegen Deutschland auf stärkste gesteigert. Liberale Blätter sprechen von »Bestialität ohne Gegenstück«. Einstimmig wird behauptet, Massnahmen seien Zeichen zunehmender deutscher Desperation. Nordische Solidarität wird kräftig unterstrichen.« Mere end 3000 jødiske flygtninge forstærkede nu rygtemagernes front for at underminere gode svensk-tyske relationer. »Hand in Hand hiermit wird für eine fühlbare Verbesserung der schwedischen Beziehungen zu den Alliierten Stimmung gemacht und hervorgehoben, dass London und Washington dem schwedischen Angebot

<sup>8</sup> Se her og for det flg. reportagerne i den svenske dagspresse. Den svenske radioavis, Tidningarnes Telegrambureau (TT), malede med mindre stærke farver, men berettede inden for rammerne af sin mere neutrale nyhedsformidling detaljeret om den tyske fiasko, om flugten og dens tragedier og om det store hjælpearbejde på land. Også protesterne og protestmøderne fik en bred dækning. Det gjaldt f.eks. de danske bispers hyrdebrev og general Görtz' protest imod at de internerede soldater blev »byttet ud« imod jøderne, og det gjaldt referater af den finske presses disciplinerede men klare afstandtagen fra aktionen. Flere nyheder var hentet fra Dansk Pressetjeneste. Se manuskripter i TT's radionyhetters arkiv, Riksarkivet, Stockholm.

<sup>9</sup> Telegram nr. 2865 af 10.10. (afsendt 11.10) med »Stimmungsbericht Schweden Mitte Oktober 1943« (som note 6).



auf Übernahme der dänischen Juden lauter Beifall zollten.« Med (forstilt) forbløffelse konstaterede gesandten at jøderne var blevet nordiske martyrer, og at »gesunde schwedische antisemitische Instinkte jedenfalls für Augenblick in Hintergrund gedrängt worden (sind)«.

Også konsulen i Malmø forsøgte at finde en grimasse der kunne passe. Han rapporterede 12. oktober om flygtningenes udæskende optræden, om deres ublu krav, om de mange klager over dem, og om handelsstanden i byen der helt overvejende var stemt imod jøderne – men som ikke turde træde offentligt frem! Han fremhævede den almindelige mangel på arbejdskraft, der naturligvis lettede modtagelsen – og som jøderne forstod at udnytte. Men konklusionen lød entydigt, at flugten havde ryddet avisernes forsider, at alle skrev imod, og at den antityske hetz havde fået et voldsomt løft. »Die schwedische Behörden, Wohltätigkeitsvereine und jüdische Organisationen wetteifern im Entgegenkommen für die Flüchtlinge, für welche viel mehr getan wird als für heimkehrende Auslandsschweden.«<sup>10</sup>

Endelig åbner reportagerne i pressen et vigtigt vindue ud til de forestillinger, som flygtninge gjorde sig, altså til dele af deres mentale univers. Spørgsmålet om hvordan datidens aktører opfattede situationen er blevet aktualiseret, efter at en undersøgelse fra 1994 har dokumenteret at den tyske passivitet var endnu mere udbredt end antaget, og at flugten og hjælpen således fremstår som noget nær risikofri.<sup>11</sup> Dokumentationen har rejst en voldsom debat, og er blevet nok et eksempel på den kløft, der let dannes mellem historikerne og besættelsestidens vidner. Den mere følelseladede del af kritikken har opfattet resultaterne som en nedvurdering af den danske indsats og dermed af Danmarks rolle i Holocaust, mens den mere fagbetonede har fremhævet afstanden mellem den objektive konjunktur, som vi kan rekonstruere os frem til i dag – og så den subjektive konjunktur som ofrene og deres hjælpere lå under for i oktober 43.<sup>12</sup> Selv har jeg andetsteds blandet mig i debatten – om end på et mere spredt grundlag.<sup>13</sup> Og her er det nu at de svenske reportager kommer ind som et stærkt bud på de forestillinger og fjendebilleder, der beherskede aktørerne under flugten. Naturligvis kan det ikke afvises at journalister i jagten på den spændende historie – og i

<sup>10</sup> Deutsches Konsulat Malmö til Ausw. Amt nr. 538/43 af 12.10. (RA, Fotokopier fra Ausw. Amt pk. 220).

<sup>11</sup> Kreth og Mogensen, anf. arb., passim.

<sup>12</sup> Se f.eks. Bent Blüdnikow og Poul E. Olsens anm. i Weekend-avisen 19.-23.5. og 9.-15.6.95.

<sup>13</sup> »Denmark: A Light in the Darkness of the Holocaust? A Reply to Gunnar S. Paulsson« i: *Journal of Contemporary History*, vol. 30, July 1995.

øvrigt i den gode sags tjeneste og selv optændt af ærlig harme – særligt fokuserede på det dramatiske i situationen. På den anden side arbejdede de så tæt på begivenhederne, som man kunne forlange, lå så at sige i frontlinjen. For alle de store blade sendte korrespondenter til kystbyerne, der mødte transporterne, når de stødte på land. At aviserne generelt skulle have givet et fortegnet billede af flygtningenes opfattelser forekommer ikke troligt. Tværtimod gælder her synspunktet at reportagerne ganske præcist indfanger mange af de historier der var i omløb og megen af den usikkerhed og den frygt der herskede.

For den tætte og umiddelbare mediedækning borger også de mange præcise detaljer, herunder de meget sikre flygtningetal der indløb dag for dag og by for by.

Reportagerne skabte deres egne problemer: Således modtog Utrikesdepartementet omkring den 4. oktober oplysninger fra København om at besættelsesmagten i et vist omfang syntes at se gennem fingre med flugten, og at redaktionerne derfor burde holde tallene tilbage.<sup>14</sup> En tilsvarende henstilling kom også fra jødernes repræsentanter, der fremholdt det farlige i at man omtalte razziaer som mislykkedes.<sup>15</sup> Resultatet blev at UD greb ind og opfordrede redaktørerne til at dæmpe ned for ikke at vanskeliggøre »visse myndigheders slappe holdning«. <sup>16</sup> Hovedparten af aviserne reagerede positivt, således det socialdemokratiske »Arbetet« i Malmö, der oplyste at man i forvejen havde gjort hvad man kunne for at afdramatisere hændelserne.

Det ser altså ud til at der i et vist om end ukendt omfang blev udøvet en selvcensur, der satte ind over for den tendens til sensationer der er anført ovenfor.

Hvornår, og om overhovedet, opfattelsen af tysk »slaphed« slog igennem blandt flygtninge og deres hjælpere kan ikke besvares. De svenske

<sup>14</sup> Söderblom til Dardel nr. 1502 af 4.10. Oplysningen stammede fra Ekblad, der opholdt sig i København indtil 2. oktober for at bistå gesandtskabet med viseringer. Se artiklens første del s. 107 note 73. »Det förefaller uppenbart att tyskarna se genom fingrarna med flykten«, hedder det i Cabinet til ges. London og Washington af 8.10.

<sup>15</sup> Landsretssagfører Niels Andersen (på C.B. Henriques' vegne) til Dardel af 4.10. og svar fra Dardel af s.d. (Legationen i Köpenhamn: HP 21 ad I, Judefrågan i Danmark. Konkreta fall 1.3.43 – 9.10.43). Se også Dardel til UD tlgr. i chif. af 4.10. kl. 9 og kl. 18.50. Kritikken gjaldt også TT's nyheder, der 3.10. meddelte at det så ud som om at razziaen »långt ifrån ha givit positiva resultat« og 4.10. gav oplysninger om antallet af flygtninge til Malmö m.m. (se manuskripterne i TT's radionyheters arkiv).

<sup>16</sup> PM i UD af 4.10. med referat af samtaler med forskellige redaktioner. Se også Dansk Presse tjenes anmodning til redaktionerne af 4.10. om ikke at omtale hvorfra i Danmark og hvortil i Sverige samt på hvilken måde flygtningene kom over Sundet (Gesandtskabsarkivet, Stockholm, 111.J.1.).

aviser berører spørgsmålet første gang den 9./10. oktober, og som vi så, var legationen orienteret senest den 4. Men selv om sådanne formodninger og rygter var i omløb, kan man nok betvivle at de har haft nogen større effekt. Dertil var fjendebilledet af tyskerne for massivt. Man noter sig også at det ikke fik nogen indvirkning på flygtningestrømmen, da Best den 4. oktober offentliggjorde sit løfte om at hverken »halvjøder« eller »heljøder« gift med »arier« var indbefattet af aktionen. Man troede ham simpelthen ikke!

Der var de jøder der kom i land og erklærede at de ikke havde noget at fortælle – fordi der alligevel ikke var nogen svensk der kunne fatte hvad de havde været igennem. Men en dansk journalist afgav en lang og detaljeret beretning om sin færd over Sundet til Dagens Nyheter 7. oktober. Hans skildring af stemningen blandt de reddede turde sige noget alment om situationen og skal derfor citeres i sin helhed:

Men vi lyckliga, som undsluppo det helvete som en främmande nation – trots alla löften – släppt lös över ett litet lands befolkning, vi glömma aldrig i vårt liv den känsla som besjälade oss då vi nådde svenskt territorium. Vi kunde plötsligt andas fritt, vi kunde känna oss i säkerhet, vi kunde vara förvissade om att under de kommande nätterna få lov att sova i våra sängar utan fruktan för vad natten skulle föra med sig av grymheter och olycka, och det sätt varpå våra känslor togo sig uttryck var för de flesta gråten. Nerverna höllo helt enkelt inte längre, den senaste tidens händelser hade mer än tunnslitit konstitutionen, spänningen hade varit outhärdlig, många scener hade rivit upp sinnena till det otroliga, nu var man själv i säkerhet. Men nu anmälde sig nästa ångestfulla fråga: vad har hänt våra anhöriga, våra vänner? Har det lyckats dem att komma undan? Skall vi råkas igen? Skall vi samman bygga en ny tillvaro i ett vänligt, fredligt land?

*Den allierede opinion: »Salute to Sweden« –*

Meddelelsen om at Sverige ville modtage de danske jøder gav en vældig resonans i den allierede og neutrale verden og levede således op til formålet.

Kommunikéets direkte betydning for flugten over Øresund kan næppe overvurderes. Bevidstheden om at Sverige havde åbnet grænserne og ville tage vel imod flygtningene, hvor man i lange perioder havde afvist dem, eller gjort hvad man kunne for at forhindre deres indrejse, skabte en tryghed i rutearbejdet og en optimisme, der jævned søen for en glat operation. Oven i købet blev svenskerne ikke ved de smukke ord. Allerede 3. oktober fik marinen ordre til at afvise alle tyske krigsfartøjer i svensk farvand, og der uddeltes brændstof for at fiskerne kunne deltage og

samle flygtningene op så tidligt som muligt.<sup>17</sup> Senere fik lokalmyndighederne ordre til at afskærme landingspladserne og sikre de illegale ruter fri sejlads.<sup>18</sup>

Det kan heller ikke afvises at svenskernes »afsløring« af aktionen gjorde denne til et offentlighedsanliggende, der lagde et pres på besættelsesmagten i Danmark og måske fik denne til at gå mere varsomt frem. For første gang fandt Endlösung sted under hele verdensopinionens umiddelbare opmærksomhed, og budskabet om at ældgamle mennesker var blevet revet ud af deres senge og deporteret væk – gik den internationale presse rundt. Vi ved ikke om svenskerne tænkte i disse baner, men i hvert fald var UD ikke sen til at udbrede synspunktet.<sup>19</sup>

I Danmark var taknemmeligheden over den svenske holdning overvældende. En række honoratiores besøgte gesandtskabet og udtrykte deres tak, repræsentanter fra Højesteret, Københavns biskop, tidligere ministre, politikere og professorer, rapporterede Dardel til UD 7. oktober. »Då något spår av antisemitism icke synes råda inom något lager av befolkningen, torde knappast danskarna tidigare varit så eniga och så fyllda av indignation, som för närvaranda är fallet. Om den démarche, som gjordes i Berlin, såsom man ju kunde förmoda, icke lett till resultat, synes den dock att utgöra ett kraftigt och tacksamt mottaget moraliskt stöd åt danska folket.«<sup>20</sup>

I den øvrige del af verden blev svenske konsulater og gesandtskaber oversvømmet med takketelegrammer og hyldestbreve og tilbud om økonomisk hjælp.<sup>21</sup> Jødiske foreninger og institutioner over hele kloden fra Johannesburg til Lima, fra Buenos Aires til Tel Aviv og Bern, i Amerika og England, takkede i overstrømmende vendinger Sverige for som det første land at have åbnet sine grænser for flygtninge. Det ville aldrig blive

<sup>17</sup> Et dansk ønske om en bevogtning af det svenske territorial-farvand blev videregivet af Dardel i tlgr. af 4.10. kl. 18.50, men da var patruljeringen allerede blevet iværksat 3.10., se Söderblom til Dardel af 5.10. med den oplysning, at der ikke forelå rapporter om at tyskerne havde krænket svensk farvand.

<sup>18</sup> Se for Leif Hendils henvendelse til Günther om tilladelse til at sejle m.v., og UD's positive svar, Yahil, anf. arb., s. 294 f.

<sup>19</sup> Dette er f.eks. Ulrich Herberts synspunkt i: »Die deutsche Besatzungspolitik in Dänemark im 2. Weltkrieg und die Rettung der dänischen Juden« i: Tel Aviver Jahrbuch für deutsche Geschichte 1994, s. 111 f.

I en samtale med den amerikanske gesandt Johnson 4.10. udtalte Söderblom som sin opfattelse »that strong campaign from Sweden has affected local German officials in Denmark so that they fear for their personal safety if carrying out their instructions too vigorously« (Johnson til SD af 4.10., Foreign Relations of the United States (FRUS), 1943, vol. I, s. 360 f.).

<sup>20</sup> Se også Dardel til Günther nr. 970 af 4.10.

<sup>21</sup> Se her og for det flg. takketelegrammer og resolutioner i volym 1056, 1057 og 1058.

glem! »During years of untold suffering of Jews under the Nazis this is the first time that a government officially issued a statement announcing readiness to grant asylum to tortured Jews of a neighbouring country«, hedder det i en udtalelse fra The American Representation of General Jewish Workers Union of Poland. Og tilsvarende fra det jødiske Røde Kors: »The whole civilized world regards with admiration your courageous country ... Jews will always carry in their hearts the memory of this noble act.« The Jewish World Congress fremholdt den store principielle betydning af svenskernes handling, og præsidenten Stephen Wise erklærede at de danske jøders redning »not only constitute victory for humanity but makes the turning point in (the) struggle for reestablishment (of) immemorial spiritual values (in) our common humanity. (The) moral grandeur (of) your country's act will forever (give you) an honoured place among (the) most cherished memories of eternal people«. Tilsvarende priste Jewish Agency Sveriges »magnanimous effort« og håbede »that (it) may induce all free nations (to) take similar action (in) behalf (of) our brethren (in) Europe«. Konsulen i Tel Aviv rapporterede om en halv million dybt bevægede jøder i Palæstina, og om daglige kommentarer og reportager i aviserne. Palestinian Broadcasting Service sendte 17. oktober et helt program som hyldest til Sverige. National Hadessah i USA erklærede at ville plante en lund med tusind træer til ære for den svenske konge, og i Carnegie Hall afholdtes 31. oktober et massemøde under banneret »Salute to Sweden and Denmark«. Begejstringen må – ikke mindst i USA – ses på baggrund af frustrationerne oven på den fallerede Bermuda-konference, og fik ofte karakter af angreb på USA's og Englands passivitet – fordi Danmark og Sverige »havde knust myten om at intet kunne gøres«. Således takkede den frie danske gesandt Kauffmann og svenskeren Boström nej til at deltage i Carnegie Hall-demonstrationen, fordi initiativtagerne, den såkaldte Emergency Committee, forholdt sig kritisk til Roosevelt-administrationen og de etablerede jødiske organisationer.<sup>22</sup>

Den amerikanske presse, der generelt havde holdt en lav profil når det gjaldt jødeforfølgelserne i Europa, hylkede den svenske indsats. New York Times og Washington Post skrev hver sin leder herom. New York Times glædede sig over at Sverige nu havde forladt kollaborationen med Tyskland. Washington Post erklærede: »In taking this stand Sweden lives up to its own enlightened tradition, but also serves (as a) spokesman (of) humanity.«

<sup>22</sup> Boström til UD tigr. nr. 869 af 22.10.; Boström til Günther nr. 1207 af 18.11. For Emergency Committee og dens forsøg på at få USA engageret i jødernes redning, se David Wyman: *The Abandonment of the Jews: America and the Holocaust 1941-45* (N.Y. 1984).

Utrikesdepartementet havde allerede 30. september informeret gesandterne i Washington og London om *démarchen* i Berlin, altså endnu inden denne var blevet effektueret – og holdt under hele krisen de vestallierede løbende orienteret som et udtryk for, hvor vigtigt det syntes at få budskabet igennem.<sup>23</sup> Både Boheman og chefen for den politiske afdeling, Söderblom kaldte i samtaler med den amerikanske gesandt *démarchen* og dens offentliggørelse for en succes, med henvisning til at den åbenbart havde neddæmpet tyskernes brutalitet i Danmark og i øvrigt opfyldte sit formål, for så vidt som alle de danske jøder var undsluppet til Sverige. Boheman beklagede pressens aggressive tone og kom med den forbløffende udtalelse at den logiske konsekvens egentlig måtte blive en svensk krigserklæring til Tyskland – hvad der naturligvis var udelukket!<sup>24</sup>

Reaktionen i Washington var yderst tilfredsstillende: Assistant Secretary i State Departement Breckinridge Long udtrykte den amerikanske regerings varmeste anerkendelse, og ministeriets pressechef Mc Dermott erklærede direkte at den svenske indsats ville blive et stort plus på kreditsiden.<sup>25</sup> Long tilføjede at State Department ikke ville udsende nogen offentlig kommentar, for at det ikke skulle fremstå, som om aktionen skyldtes et pres fra USA. Det lød jo vældigt smukt. Men i betragtning af at Long var den embedsmand i State Department der mere end nogen anden før og under krigen havde fungeret som bremsekloks på den jødiske immigration turde den pålagte tavshed nok så meget gælde ønsket om ikke at engagere State Department direkte i sagen. Der kunne jo blive rejst et krav om at amerikanerne gjorde noget alvorligt!<sup>26</sup>

Om der faktisk forelå et explicit pres fra amerikansk side på svenskerne for at hjælpe de danske jøder, således som dele af den amerikanske Holocaust-litteratur vil mene – kan ikke afklares uden en undersøgelse i det primære materiale. Men det er næppe troligt at den svenske regering behøvede opmuntring endsige tryk for at skride til værket. I Stockholm kunne man med Adler-Rudel-planen in mente ikke være i tvivl om, hvor de vestallierede stod, og at ethvert initiativ ville blive modtaget med

<sup>23</sup> UD til ges. London nr. 1497 af 30.9. samt Cabinet til ges. Washington nr. 665 af 30.9. Se også den løbende informering i Cabinet af 8.10.

<sup>24</sup> Johnson til SD af 4.10. og 9.10. (FRUS 1943:1, s. 360 f. og 365).

<sup>25</sup> Boström tlgr. til UD af 6.10. med referat af Washington Post s. d. og New York Times af 5.10.; Boström tlgr. nr. 795 af 4.10.

<sup>26</sup> Tilsvarende afviste SD at publicere en note fra Kauffmann til den amerikanske udenrigsminister 29.9. – der tilsagde fuld støtte, også økonomisk, til hjælp for de danske flygtninge (se nedenfor s. ?? og note 35). Gesandtskabsarkivet Washington, 28 Kb/39, cirkulæreskrivelser fra Kauffmann til de danske konsulater i USA af 17.10.43.

glæde. Således ser det også ud til at det svenske diplomati i hele forløbet fra 29. september lå et hestehoved foran det amerikanske. Tilkendegivelser fra Washington blev da i højden en bekræftelse på den kurs, som good-will-linjen i forvejen havde tilsagt.<sup>27</sup>

Det var ikke blot i Washington, men også i London at politikere og statsmænd gav udtryk for deres store beundring for Sveriges holdning. »Den har otvivelaktigt bidragit till att befästa den för närvarande synnerligen vänskapliga inställningen till Sverige«, indberettede Prytz 5. okto-

<sup>27</sup> Iflg. H. Feingold: *The Politics of Rescue: The Roosevelt Administration and the Holocaust* (New Brunswick 1970), s. 224 og M.N. Penkower: *The Jews were Expendable. Free World Diplomacy and the Holocaust* (Chicago 1983), s. 267 skulle State Department efter henvendelse fra the World Jewish Congress have opmuntret (encouraged) den svenske regering til at modtage de danske jøder. Hovedkilden til denne oplysning er hos begge de to forfattere Leon Kubowitzkis beretning afgivet til the World Jewish Congress i 1948, hvorefter WJC først i samarbejde med den danske gesandt Henrik Kauffmann i Washington, og derefter 1.10 over for Breckinridge Long i State Department motiverede det amerikanske diplomati »to join in the request addressed to Sweden that it aid in the rescue of the stricken Danish Jews« (A.L. Kubowitzki: *Unity in Dispersion. A History of the World Jewish Congress* (N.Y. 1948), s. 183. En sådan henvendelse har ikke lejet sig i UD-akterne. Er den blevet kommunikeret til UD senere end 1.10 ved middagstid, har den ikke haft direkte indvirkning på beslutningen om demarchen i Berlin (se ovenfor s. ?). I øvrigt er Kubowitzkis beretning et stærkt defensorat for WJC's indsats (eller mangel på samme) under Holocaust og bør læses med den yderste kritik. Som behandlet nedenfor erklærede Kauffmann sig 29.9. rede til at støtte og afholde alle udgifter i forbindelse med initiativer der kunne hjælpe de danske jøder og andre flygtninge. Iflg. den svenske gesandt Boström telegraferede Hull notens indhold til the Intergovernmental Committee on Refugees i London med henblik på viderebefordring til UD via den amerikanske legation i Stockholm. I hvilken form, og hvornår, og om overhovedet denne meddelelse nåede frem er ukendt. Boströms tigr. ankom til UD 30.9. om morgenen kl. 6.30. Det kan således ikke afvises at budskabet kan være indgået i Günthers beslutning om at aktivisere Richert samme dag. Det bemærkes dog at Kauffmann i ovennævnte cirkulæreskrivelse af 17.10.43 erklærer at demarchen »foretoges spontant fra den svenske regerings side, og inden den havde modtaget meddelelse fra mig om mit finansielle garanti-tilbud«. De i FRUS 1943:1 aftrykte indberetninger fra Johnson til SD af henhv. 30.9., 4.10., 5.10. og 9.10. rummer intet om et amerikansk initiativ i sagen. Men aktudgaven er ikke fuldstændig. Bernard Wasserstein: *Britain and the Jews of Europe, 1939-1945* (London 1979), s. 217 f. skriver generelt at det formentlig var den offentlige mening snarere end det allierede diplomati, der fik den svenske regering til at intervenere til fordel for jøderne 1943/44 – men nogen kildeangivelse findes ikke.

Det fremgår af dokumenterne i FRUS 1943:1 at de vestallierede igennem efteråret 1943 lagde et stigende pres på den svenske regering for at få den til at rejse Adler-Rudel-planen over for Berlin (se f.eks. 364 ff.). Efter oplysninger, der siden tilgik Adler-Rudel, afviste svenskerne med henvisning til redningsaktionen i Danmark – og sagen faldt (S. Adler-Rudel: »A Chronicle of Rescue Efforts« i: Leo Baeck Institute Yearbook 11 (1966)). Se også Prytz' afvisning med henvisning til at det ville ødelægge arbejdet for at hjælpe de norske børn (FRUS 1943:1, s. 372, tigr. fra Winant, London, til SD af 30.10.). Det spørgsmål rejser sig om redningsaktionen til fordel for de danske jøder *også* kan opfattes som et stoppestød for det langt mere vidtgående og problematiske Adler-Rudel-projekt. I hvert fald ser det ud til at dette faktisk blev resultatet. Hypotesen kan kun verificeres via et langt mere dyberegående studium af Adler-Rudel-planen, som ikke er foretaget her.

ber.<sup>28</sup> UD havde gerne hørt om reaktionerne fra Moskva – men de udeblev ganske.<sup>29</sup> Til gengæld var generalkonsulen i Pretoria velgørende direkte, når han indberettede om Sveriges stærkt øgede prestige. Al tidligere misforståelse om Sveriges stilling som neutral magt synes nu fuldstændig bortblæst, og opmærksomheden var i stigende grad rettet imod Sverige som turistland og som handelspartner.<sup>30</sup> Nu lå omdrejningspunktet for den svenske udenrigspolitik ikke i Sydafrika! Men rapporten efterlader ingen tvivl om at de svenske diplomater erkendte den realistiske dimension i den humanitære indsats.

Således var det heller ikke uden selvfølelse at udenrigsministeren i sin beretning om forholdet til Danmark og Norge efter krigen kunne udtale at aktionen til fordel for de danske jøder havde skabt »en mycket stark och för vårt land gynnsam uppmärksamhet i alla allierade och neutrala länder«.<sup>31</sup>

Svenskerne ville høste propagandaværdien af flygtningehjælpen ubeskåret og uden deltagelse af andre. Det kom klart til udtryk i spørgsmålet om finansieringen. Således meddelte det britiske udenrigsministerium 23. oktober at både englænderne og amerikanerne var villige til at frigive varer til Sverige som et tilskud til den byrde, som flygtningepresset lagde på det svenske samfunds skuldre. Man tænkte på uldtøj og kaffe, der lå på lager i Portugal.<sup>32</sup> Men Stockholm takkede nej med henvisning til at den økonomiske hjælp til flygtningene faldt inden for de udgifter der »naturligen böra fyllas av stater vilka själva skonats från krigshärjningarna«.<sup>33</sup>

Noget vanskeligere stillede det sig med det tilbud, der kom fra den frie danske gesandt i Washington, Henrik Kauffmann. Denne havde den 10. april 1940 erklæret sig for ubundet af København og var efter underskrivelsen af Grønlandstraktaten året efter blevet afskediget. Han var en ambitiøs og politiserende diplomat, der i kraft af sin solide stilling hos den amerikanske regering og sin stærke økonomiske basis i bl.a. kryolit-

<sup>28</sup> Se også Prytz tlgr. til UD af 7.10. Hertil Reuter fra London 3.10. og Times 4.10. (udklip i UM 120 D 43/16, 1943-58).

<sup>29</sup> Cabinet tlgr. til ges. Moskva af 5.10. og Cabinet til ges. Moskva af 14.10., hvor det hedder: »Interessant erfaras i vad mån stoppet (av) oljetransporten i oktober samt svenska regeringens erbjudande mottaga danska judar bragtes (till) offentlig kännedom i Moskva.« Se også Cabinet til Moskva af 2.12. med fremhævelse af at den svenske marines patruljebåde assisterede i redningsaktionen af de 7000 jøder.

<sup>30</sup> Generalkonsulen i Pretoria, Th. Fevrell til UD af 16.10.

<sup>31</sup> Sveriges förhållande till Danmark och Norge under krigsåren (Sthlm. 1945), s. 213. Beretningen blev afgivet overfor utrikesnämnden.

<sup>32</sup> Prytz til UD tlgr. nr. 1839 af 25.10.; Prytz tlgr. nr. 1922 til UD af 4.11.

<sup>33</sup> Cabinet til ges. London af 27.10.



indtægterne fra Grønland havde etableret sig som en sværvægter inden for den frie danske bevægelse. Kauffmann ønskede at samle denne under een hat, nemlig sin egen, hvilket bragte ham i modsætningsforhold til de frie danske i London under Christmas Møller, der støttedes af den britiske regering.

Kauffmann var orienteret om udviklingen hjemme bl.a. via sin svenske kollega Wollmar Boström. Så tidligt som den 9. september optog han kontakt med the World Jewish Congress for at koordinere et eventuelt redningsarbejde for jøderne.<sup>34</sup> Og efter et presserygte om at »den nyligt udnævnte militærdiktator, general Daluge« stod i begreb med at starte jødeforfølgelserne i Danmark, erklærede han 29. september over for udenrigsminister Hull at han ville støtte alle initiativer og dække alle udgifter for USA – »or any other government that may incur expenses in the effect to bring help to the Danish Jews or other nationals prosecuted by the Nazis«.<sup>35</sup> Samme dag fremsatte han sit tilbud, nu til Sverige via Boström. Han erklærede ganske vist ikke at have tiltro til at tyskerne ville acceptere noget forslag, men mente alligevel at alle muligheder måtte udtømmes. Så hvis den svenske regering valgte at genbruge den norske model, kunne man måske lempe sagen igennem med et løfte om at ville internere jøderne. Også i det tilfælde ville han stå inde for finansieringen. Man bemærker sammenfaldet mellem det kauffmannske koncept og så den svenske démarche – som et illustrerende udtryk for den samtænkning der fandt sted mellem de informerede om den mulige strategi i det danske spørgsmål.<sup>36</sup>

Kauffmann havde anmodet om at den danske gesandt i Stockholm, Kruse, nu blev koblet på.<sup>37</sup> Kruse havde stillet sig frit efter regeringens afgang, men fastholdt sin loyalitet over for Udenrigsministeriet i København, og havde sat sig i spidsen for den eksplosivt voksende flygtningeadministration. Den 14. oktober kunne han oplyse Kauffmann om at de nu ca. 7000 flygtninge var beregnet til at koste 30.000 kr. pr. dag eller minimum 500.000 pr. måned.<sup>38</sup> Kauffmann svarede hurtigt tilbage med

<sup>34</sup> Boström tlgr. til UD nr. 726 af 9.9.

<sup>35</sup> Se note til Hull af 29.9. og PM af s.d.; hertil tlgr. fra Boström til UD af 29.9. Se også korrespondance i gesandtskabsarkivet Washington, 28 Kb/39.

<sup>36</sup> Det fremgår af det i note 34 nævnte tlgr. at Boström på afsendelsestidspunktet, dvs. 29.9. kl. 19.24, ikke var bekendt med planerne i Stockholm. Kauffmann kan således heller ikke have haft nogen viden herom.

<sup>37</sup> Boström tlgr. til UD nr. 783 af 29.9. og Kruse til Kauffmann af 6.10.; Boström tlgr. til UD af 9.10. samt PM af 11.10. med tlgr. fra Kauffmann til Kruse nr. 1.

<sup>38</sup> Kruse til Kauffmann af 14.10. via Cabinet. Hele finansieringsspørgsmålet, herunder korrespondancen mellem Kruse og Kauffmann via UD kan også følges i ges. Stockholm.: 3.F.21 (aflev. 1962), »Tysk militærregime i Danmark 29/8.43 – Gesandtens erklæring af 1/9.43«.

et løfte om 200.000 dollars i kreditter, og tilbød at sende sin *troubleshooter* Bang-Jensen til Stockholm for at forhandle om alle praktiske spørgsmål. Det var oplagt at gesandten med sit dollar-diplomati var på kurs østover. Kruse havde anmodet om den største fortrolighed. Kauffmann mente at tiden nu var inde til at skabe offentlighed om sagen.<sup>39</sup>

Men gesandten mislykkedes. Den svenske regering tog kontakt med den designerede statsminister Buhl i København, og Kruse – der i starten havde støttet Kauffmanns projekt – kom hurtigt på andre tanker. Nationalbankdirektør Bramsnæs, der som tidligere socialdemokratisk finansminister havde tætte forbindelser til partiets top, og som opholdt sig i Stockholm i anden anledning – forhandlede sagen igennem med socialminister Møller og statssekretæren i Finansdepartementet Dag Hammar skjöld. Den 22. oktober meddelte den svenske regering at man havde stillet en kredit på 5 millioner kr. til rådighed for Kruse, og at Kauffmanns tilbud derfor var uønsket og Bang-Jensens mission unødvendig.<sup>40</sup> Kauffmann svarede surt tilbage at det danske folk sikkert gik ind for en ordening svarende til den norske, hvorefter man betalte udgifterne selv.<sup>41</sup> Men svenskerne ønskede ikke at dele propagandagevinsten med andre. »Ur svensk synspunkt innebär den funna lösningen endast fullföljande av det svenska erbjudande och publicering därav skulle betydligt förtaga den goda verkan av den svenska aktionen«, som det hedder i en briefing til Boström.<sup>42</sup> Hertil kom hensynet til de legale myndigheder i Danmark og de svensk-danske forbindelser, herunder Kruses stilling. Den 26. oktober overbragte Dardel direktør Svenningssens varme og oprigtige tak for den måde, hvorpå spørgsmålet var blevet løst. Ud fra den danske synsvinkel var det af yderste vigtighed at Kauffmann blev holdt udenfor!<sup>43</sup> Det var ikke første gang og blev heller ikke

<sup>39</sup> Boström tigr. til UD nr. 857-59 af 19.10. med viderebefordring til Kruse.

<sup>40</sup> Cabinet tigr. til ges. Washington nr. 720 af 22.10. For kontakten til Buhl og Bramsnæs, se også de vigtige samtalerreferater og koncepter i ges. Stockholm: 3.F.21 (aflev. 1962).

<sup>41</sup> Boström tigr. til UD nr. 881 af 17.10.; se også Engzell til Barck-Holst af 28.10.

<sup>42</sup> Cabinet til Boström tigr. nr. 736 af 28.10.; se også Engzells resumé af sagen til Dardel nr. 133 af 25.10., hvor det bl.a. hedder: »Emellertid har det icke minst från svensk synpunkt ansetts mindre tiltalande, att Kauffmann skulle stå som den där skötte om detta problem och låt publicera detta. Även från dansk sida torde den nu tänkta anordningen vara att föredraga och legationen torde anse det lyckligt att ej behöva anlita Kauffmann.« Ebbe Munck slog på det formelle i en samtale med den amerikanske gesandt, inden spørgsmålet var afgjort, nemlig at den svenske regering følte et ansvar for jøderne, efter at man i erklæringen til den tyske regering havde inviteret dem til landet. Se Johnson tigr. til Hull nr. 3489 af 26.10., SD 859.01/92, fotokopi i Kirchhoffs privatarkiv. For Dag Hammar skjöld's rolle, se også Tage Erlander, anf. arb., s. 114.

<sup>43</sup> Dardel til Engzell af 26.10.; se også Vil. Buhl og Hans Hedtofts tak for at man afviste Kauffmann, i Dardel til Boheman af 6.11.53 (UD P 40 G volym 73).

den sidste at den svenske regering samarbejdede med de legale kræfter i Danmark om at holde den frie danske bevægelse udenfor.

Men Kauffmann kompenserede for nederlaget ved at sætte sig i spidsen for en privat pengeindsamling, der bragte gesandtskabet og hans navn ud over hele det amerikanske kontinent med budskabet om at dansk-amerikanerne måtte hjælpe dér hvor statsmidlerne ikke rakte til – en både storstilet og vellykket kampagne, der viser Kauffmanns sans for hvordan humanitært arbejde kan styrke den politiske position.<sup>44</sup>

*Reaktionen i Berlin: »Jüdischer Reklamerummel«*

Vigtigt var det naturligvis om Tyskland ville gribe til sanktioner. Men modtagelsen i Berlin blev særdeles moderat – hvis vi ser bort fra de angreb på den svenske presse, som propagandaaen gjorde nødvendig. Der taltes nok om en alvorlig reaktion på højeste sted – men det forblev ved truslerne.<sup>45</sup>

Den svenske regerings kalkuler slog således til: Berlin ønskede ikke at konflikte på spørgsmålet. Det var det alt for beskedent til!

Meget betød naturligvis Ausw. Amts almindelige svækkede stilling i nazihierarkiet, og specielt når det gjaldt danske forhold lammelsen under den militære undtagelsestilstand, der så bekvemt satte diplomaterne uden for ansvar. Steengracht og hans folk vidste stort set ikke mere end Mohr og Steensen-Leth, hævdede Richert – og det var, som vi har erfaret, såre lidt.<sup>46</sup> Statssekretæren optrådte defensivt og usikkert i samtalerne med Richert. Han håbede på at normale eller i hvert fald »halb-normale« forhold kunne reableres til Danmark. Om Sveriges stilling sagde han meget lidt – og meget lidt negativt.<sup>47</sup> Chargé d'affairen i

<sup>44</sup> Se korrespondance i gesandtskabsarkivet Washington, 28 Kb/39. Kauffmann forsøgte også at få koblet de frie danske i London på, men Christmas Møller afviste: »In my opinion it is not a matter for Danes outside Denmark to go into because it will be too heavy a burden for us and is also a matter for the Danish State as such to run.« Se breve af 11. og 17.12.43. Kauffmann svarede tilbage i tøjlet vrede, se brev af 24.1.44 (s.st.)

<sup>45</sup> Richert til Söderblom af 5.10. Svarende til at jødeaktionen i Danmark stort set blev overhørt af den tyske presse. Se Steensen-Leth til Udenrigsministeriet nr. 2909 af 13.11. (UM 120 D 43/16, 1943-58).

<sup>46</sup> Richert til Söderblom af 5.10.

<sup>47</sup> Richert til Günther nr. 1091 af 5.10.; Richert til Söderblom af 6.10. Det kan ikke udelukkes at Tysklands forhold til våbenbroderen i nord, Finland, kan have været med til at dæmpe reaktionerne. Den finske udenrigsminister Ramsay protesterede over for Berlin og kaldte aktionen »ubegribelig ud fra et finsk synspunkt«, og Helsinki-pressen var oprørt. Rautkallio, anf. arb., s. 254 f. behandler den finske presses reaktion. Det skete under overskrifter som »Jødernes skæbne i Danmark«, »Jødeforfølgelserne i Danmark«, »Danmark og os« og »Vi kan ikke tie«. Se også den danske gesandt i Helsinki, Lerche til Udenrigsministeriet nr. 539 af 9.10. med oversættelser af finske pressekommentarer (UM

Stockholm, Dankwort, der var den i gesandtskabet der havde bukserne på, kunne nok insinuere at det svenske tilbud aldrig havde været seriøst ment, men holdt ellers en lav profil.<sup>48</sup> Tilsvarende reagerede højtplacerede SS- og partifunktionærer, som Richert samtalede med, og som kaldte aktionen for hovedløs og skematisk.<sup>49</sup> De mente alle at ordren var kommet direkte fra Hitler – og imod Ribbentrops og selv Himmlers ønsker, og cementerede det i danske og svenske regeringskredse almindeligt accepterede billede af at styret i Danmark, herunder også dr. Best, havde kæmpet imod. Interessant når man betænker Bests forsvar efter krigen, er udsagnet om at sagen tilfældigt var blevet sat i skred af en indberetning fra København om en række sabotagetilfælde forårsaget af jøder, der så havde givet Hitler lejlighed til at slå til – at den rigsbefuldmægtigede altså ufrivilligt havde fremprovokeret aktionen.

Den 4. oktober udsendte DNB en pressemeddelelse om begivenhederne, der stemplede de danske jøder som opviglere, og nægtede at tage de svenske pressestemmer alvorligt.<sup>50</sup> Men en kommentar til *démarchen* udeblev. Først den 7. oktober kom svaret i den interne »Deutscher Politischer Bericht«.<sup>51</sup> Det mere hånede end truede og viser at Berlin ikke ønskede at konflikte på spørgsmålet. Meddelelsen har sit særlige syn på svensk humanitet. Hertil er den et interessant udtryk for rationaliseringen af jødeforfølgelserne og skal derfor også af denne grund refereres fyldigt i det følgende: I begrundelsen for at man – som det eufemistisk hed – havde sat jøderne »unter strengere Aufsicht« henvistes til at de som bagmænd for engelske agenter og for sabotagen havde rejst det danske folk imod Tyskland, forgiftet det ellers gode forhold mellem danskerne og de tyske tropper, og dermed truet den militære sikkerhed. Indgrebet var altså en politimæssig nødvendighed, der burde være foretaget for længe siden. Den samme situation var set i Frankrig og i

120 D 43/16, 1943-58). Hertil den svenske gesandt i Helsinki Beck-Friis til Söderblom af 5.10., Söderblom til Richert nr. 1550 af 6.10. og Richert til Söderblom af 7.10. Hertil Göteborgs Handels- og Sjöfartstidning 5.10. Svenningsen havde en samtale med den finske gesandt Pajula 8.10., hvori denne udtalte at alle finske blade uden hensyn til partifarve havde skrevet imod forfølgelserne, og beklagede at Finland pga. sit særlige forhold til Tyskland ikke havde kunnet »foretage skridt svarende til dem, Sverige havde taget« (UM 120 D 43/1a, referat af 9.10).

<sup>48</sup> Söderblom til Richert nr. 1604 af 8.10. Werner Dankwort spillede hovedrollen i det tyske gesandtskab, hvor prinsen af Wied var gallionsfigur, og hans efterfølger i 1943 Hans Thomsen kun fik mindre betydning. Dankwort gik for at være svenskvenlig, og hans rapportering viser at han gjorde hvad han kunne for at afskærme Sverige fra mere aggressive tiltag fra Berlin. Se Boheman anf. arb., s. 45 f.

<sup>49</sup> Richert til Söderblom af 7.10.

<sup>50</sup> Se Deutsche Nachrichten Büro-Presseschreibfunk af 4.10.

<sup>51</sup> Richert til Söderblom af 8.10. med den fulde ordlyd af kommentaren.

Tjekkoslavakiet og Polen, hvor overfaldene på tyske soldater, sabotage og sortbørshandel ophørte med eet slag, efter at jøderne var taget i forvaring. Samme afgørende resultat ville man få af politi-foranstaltningerne i København, til gavn for de tysk myndigheder og til bedste for det danske folk, et resultat der ikke blot ville bedre ro og orden, men også lettere sikre at man kunne opretholde det danske samfundslivs »beinahe friedensmässige Status«.

Derfor var det også tragisk at se, hvorledes danskernes tilbagevenden til normale og sikre forhold var blevet mødt med en rasende pressehetz fra Sverige. I og for sig var der jo intet nyt i denne hysteriske tone, der kom til udbrud hver gang »die innere Konsolidierung des neuen Europas irgendwo Fortschritte macht«. Og man kunne alt efter behag betragte denne af jødernes penge betalte stemning med fornøjelse eller medlidenhed. I pressen taltes altid om tyskerne og jøderne. Aldrig om det onde som jøderne havde gjort imod det danske folk. Det forlød nu at svenskerne havde tilbudt at modtage de danske jøder. Det var sikkert ikke udtryk for nogen nordisk solidaritet, men i det højeste et bevis på at de danske og svenske jøder trak i samme antityske retning. »Diejenige dänischen Juden die jetzt über die grüne Grenze nach Schweden einreisen, werden Gelegenheit haben, zu erfahren, inwieweit dieses Angebot auf echter Hilfsbereitschaft beruht, und inwieweit es jüdischer Reklamerummel zum besten der angelsächsischen Propaganda in Schweden gegen Deutschland ist.« Reaktionen fra den berømte svenske »stemning« tog man sig yderst let. For det svenske stemningsmageri, anført af den af englænderne betalte hr. Segerstedt i Göteborg og af Bonnier-koncernens jødiske penge, var for længe siden blevet et nedslidt våben. »In Deutschland lockt die Stimmung oder Nichtstimmung der »schwedischen Öffentlichkeit« keinen Hund hinter dem Ofen hervor.« En »stemning« der i de første krigsår havde været yderst underdanig og nu optræder frækt og provokerende kan overhovedet ikke kaldes »stemning«, men må ses som et udslag af politisk opportunisme. Hvis den svenske presse så åbent erklærede at tiden nu var inde til at træde i forretningsforbindelse med amerikanerne og englænderne, og vedgik at hjælpen til de danske jøder var at betragte som et velegnet »advertisement« herfor – ja, så var det i det mindste ærlig snak. Den svenske humanitet, der nu oprøres for jødernes skyld, gav ingen lyd fra sig, da Sverige annullerede transitaftalen og dermed drev de tyske orlovsoldater fra Norge ud i de engelske u-båds gab. Det, som svenskerne kalder humanitet, er der derfor ingen der interesserer sig for!

Dermed var der ikke mere krudt i kanonen. Spørgsmålet blev indkapslet og holdt på vågeblus i den tyske presse. Den svenske neutralitet

og den fortsatte eksport af malm og kuglelejer var alt for værdifuld til at man i Berlin ønskede at køre sagen på spidsen.

*Hjælpen fra Sverige: »At gøre alt hvad der kan gøres«*

Mens diplomaterne talte og journalisterne skrev, udviklede flygtningestrømmen sig til en egentlig masseflugt. Transporterne steg i antal og tempo – der er opregnet mellem 600 og 700 overfarter fra over 50 udskibningssteder – indtil kulminationen den 8. og 9. oktober, hvor henholdsvis 1100 og 1420 kom over.<sup>52</sup> Således alene lørdag den 9. 307 jøder på to dampere, der lagde til i Klagshamn.<sup>53</sup> Bådene stod tæt i Sundet. Og det kom til ulykker i mørket. Natten til den 9. blev en motorbåd med 27 flygtninge sejlet ned af et svensk marinefartøj. Seks personer druknede, heraf tre børn og en tysk emigrant, der havde reddet sig til Danmark i 1936.<sup>54</sup>

Som anført tidligere stod det snart UD klart at tyskerne så igennem fingrene med flugten. Som Engzell den 11. rapporterede til København: »Vi ha en känsla av att tyskarna (närmast Dr. Best) på detta sätt genomfört »avjudningen« i Danmark.«<sup>55</sup> Dette blev bekræftet af departementschef Eivind Larsen fra Justitsministeriet, der kom til Stockholm 8. oktober.<sup>56</sup> Han fortalte at Best allerede den 29. september, altså to dage før aktionen, havde ladet ham og Svenningsen forstå at sagen var afgjort i Berlin. Man havde derfor forberedt et modspil, nemlig en internering af jøderne på dansk jord, men havde droppet planen, da den svenske démarche blev kendt.<sup>57</sup> Larsen mente at dr. Best og hans medarbejdere

<sup>52</sup> Kreth og Mogensen, anf. arb., s. 44 ff. For flygtningearbejdet på svensk side, se f.eks. politiintendanten i Helsingborg, Göte Friberg: Stormcentrum Öresund (Borås 1977).

<sup>53</sup> Landsfogeden i Malmö, T. Rosengren til Engzell af 16.10.

<sup>54</sup> Dardel til Engzell af 11.10.; Svenska Dagbladet 10.10.; signalmeddelande af 9.10. kl. 8.10. og signalmeddelande af 1.11. vedr. fund af vraget og to barnelig. Se også UM D 43/9.

<sup>55</sup> Engzell til Dardel nr. 96 af 11.10.

<sup>56</sup> PM af Engzell af 8.10. »Angående judeåtgärderna i Danmark«.

<sup>57</sup> Dette er ikke korrekt. Svenningsen forelagde faktisk interneringsplanen for dr. Best om aftenen, 1. oktober, men blev afvist. Se »*Endlösning over Danmark*«, s. 100. Er Eivind Larsen refereret korrekt, kan hans udsagn ses som et forsøg på at underspille betydningen af den kontroversielle interneringsplan – som han stod fadder til. Bemærkningen om at Best allerede den 29. september havde gjort det klart for Eivind Larsen og Svenningsen at Endlösning-ordren var faldet, understøtter min tolkning af dette møde, hvorefter Best mere eller mindre tydeligt gjorde det klart at beslutningen var truffet i Berlin, men at han ville forsøge at forhindre dens implementering (»*Endlösning over Danmark*«, s. 97) – modsat Hæstrups tolkning hvorefter Best løj lodret. Se nu også Svenningsen i samtale med Dardel (Dardel til Günther nr. 938 af 1.10.). Det primære formål med Eivind Larsens besøg i den svenske hovedstad var næppe jødespørgsmålet. Således forsøgte han i flere samtaler med Ebbe Munck at få modstandsbevægelsen til at standse sabotagen, hvilket blev afvist (Ebbe Munck til Christmas Møller breve af 12.10. og 23.11. (Christmas Møllers arkiv, breve fra Londontiden).

var imod aktionen, og at de i et vist omfang også havde saboteret den. Han kunne korrigere de svenske tal på de arresterede jøder til omkring 300. De syge og gamle ville blive ført til Theresienstadt, ifølge dr. Best en »ganske god« lejr, de yngre ville formentlig blive ført til arbejdstjeneste på Østfronten. Det danske politi havde stået uden for aktionen. Kystpolitiet havde hjulpet jøderne. Men i enkelte tilfælde var man efter tysk ordre skredet til anholdelser. Det var et spørgsmål om at opretholde politiets eksistens. Det så ud til at dr. Best nu opfattede foranstaltningerne som afsluttede, og at de »hade lett till i huvudsak åsyftat resultat«.

Fra Berlin pressede Richert på for at få lukket munden på de svenske medier: Det ville være en katastrofe for situationen i Danmark, om det blev kendt i Førerhovedkvarteret at underordnede instanser underløb Hitlers vilje.<sup>58</sup> Tilsvarende lød advarslerne fra politimesteren i Göteborg.<sup>59</sup> Han oplyste at tyskerne i Danmark var stærkt irriterede over den svenske publicity. Han kunne bekræfte at tyske civile og militære instanser hjalp flygtningene, ja, direkte satte dem om bord på bådene – mens Gestapo forsøgte at spænde ben. Personligt kendte han dr. Best godt. Han var særdeles menneskelig, en af de mest velvillige personer han kendte. Visselig »indpisket« nazist, men en af de mest intelligente af slagsen!

Efter 9. oktober faldt flygtningetallet drastisk. Svenskerne troede på grund af en skærpet tysk bevogtning, men det skyldtes nok først og fremmest at hovedparten af jøderne nu var kommet over. Den 21. oktober kunne Dardel meddele at rutefolkene anså arbejdet for afsluttet.<sup>60</sup> Der resterede omkr. 1000 »israelitter« i Danmark. De syge eller dem der lå så godt skjulte at de ikke kunne kontaktes. Antallet af deporterede jøder angav kilden til 1400.

Den 16. oktober gjorde landsfogden i Malmöhus Län status. Da var 6670 flygtninge nået i land siden 4.10., skønsmæssigt 90-95% jøder.<sup>61</sup>

4.- 440	9.- 1420	14.- 260
5.- 550	10.- 410	15.- 170
6.- 710	11.- 200	<u>16.- 180</u>
7.- 700	12.- 200	6670
8.- 1100	13.- 330	

<sup>58</sup> Richert til S. Grafström af 14.10.

<sup>59</sup> Notat af 11.10. vedr. samtale med Fontell.

<sup>60</sup> Dardel til Engzell af 21.10.

<sup>61</sup> Engzell til O. Rosengren af 15.10. og Rosengren til Engzell af 16.10.

Resten af oktober lå flygtningetallet på omkring 70 pr. dag, i november faldt det til mellem 15 og 20, og i december til under 10.<sup>62</sup>

Som tidligere berørt var der næppe nogen af de implicerede parter, der før eller umiddelbart efter aktionen havde forestillinger om at det i løbet af bare 14 dage skulle lykkes at fragte de 7000 jøder illegalt til Sverige. Derfor kan den teori heller ikke overbevise, at Best allerede i september skulle have kalkuleret med en sådan løsning på det danske »jødespørgsmål«. <sup>63</sup> Hvad man kunne regne med – og jøderne håbe på – var muligheden for at dykke ned og skjule sig i det danske samfund indtil faren var drevet over. Ikke nogen urealistisk tanke når man tager populationens beskedne størrelse og tidshorizonten med i betragtning; for sommerens forventninger om en hurtig fred var endnu ikke knust. Den anden løsning lå i chancen for at komme over Sundet legalt. Den var – som Svenningsen inden aktionen fremholdt i departementschefkollegiet – kun forbeholdt de få. Men det var her svenskernes praktiske diplomati havde hentet de første resultater, og det var her at man efter aktionen kunne sætte ind.

Presset lå voldsomt både i Stockholm og i København – hvor »tiggende og bedende jøder« søgte om hjælp til statsborgerskab eller pas. »Laut ausländischer Rundfunkmeldung von heute gewährt die schwedische Regierung Juden, welche sich in Dänemark aufhalten, Asylrecht«, skrev Leo Frisch fra Horsens den 3. oktober. »Ich erlaube mich höflichst anzufragen, ob meine Ehefrau und ich in Betracht kommen können. Ich halte mich nun fast 5 Jahre hier in Dänemark auf und besitze dansk hjælpepas.«<sup>64</sup> Eller fra redaktøren af »Arbetet« i Malmö, Allan Vougt direkte til Dardel, endnu inden situationen stod helt klar: »Jag vet väl att legationen och du själv göra allt vad ni kunna för att bistå de judar, som överhuvudtaget kunna hjälpas inför den katastrof, som vi nu gå och vänta på. När det gäller människoliv kan man ju emellertid inte göra för mycket och jag har inte velat undandraga mig att anbefalla i legationens välvilja svärfadern till en herr Berman, som er anställd på vårt företag...«

Fra en søster i Stockholm til en søster i København skal sluttelig gengives et brev som et udtryk for den intense stemning af desperation og håb, da forfølgelserne var kendt i Sverige den 2. oktober:

<sup>62</sup> Kreth og Mogensen anf. arb., s. 46.

<sup>63</sup> Se anf. arb. af Berenstein og G. Paulsson.

<sup>64</sup> Her og for det flg., se breve i Legationen i Köpenhamn: HP 21 ad! Judefrågan i Danmark. Konkreta fall. 1.3.43 –9.10.43.



Kära Alice!

Har sänt Dig i går ett telegram och hoppas, att Du har erhållit det. Nu skriver jag [till] Dig genom U.D. och Du kan svara mig genom Svenska Legationen i Köpenhamn.

Om Du talar med svenske Ministern och ber inträngande, kan Du utverka svenska pass för alla där hemma. Så har redan skett för många andra. Sedan måste man söka överresemöjlighet, men sådan finnes också ännu, om man skyndar sig. Jag hoppas, att Du vet var alla finnas och att Du kan nå dem. Man måste göra det yttersta för att få dem hit, och detta omedelbart, om det inte är för sent redan! Det kommer fiskarebåtar med flyktingar varenda dag bl.a. från Hornbæk och Ålsgårde.

Jag har för länge sedan till härvarande Utrikesdepartementet inlämnat en ansökan om pass till alla våra. Denna ansökan har vidarebefordrats till det Svenska Konsulatet i Kph. vilket kan åberopas vid besök på konsulatet. I ansökan är nämnt, att Fars alla syskon leva i Sverige jämte två döttrar och svärsöner, samt att Far själv bodde på sin tid i Sverige. Alla dessa Fars släktingar äro svenska medborgare. Även Fars föräldrar bodde på sin tid i Sverige.

Jag bliver Dig synnerligen tacksam för svar med det snaraste och upplysningar om allas tillstånd. Även om några av dem skulle vara häktade, torde de kunna befrias genom utställande av svenska pass.

Du gör bäst att makulera detta brev efter läsningen.

Din tillgivna Alexandra

I UD og i legationen arbejdedes der i døgndrift for at fremme forespørgsler og petitioner, for at berolige de fortvivlede, og for at nå frem til de jøder der trykkede sig på ukendte adresser og under falske navne, i rædsel for angivere og spioner. Ingen bøn var for lille: »Ehuru jeg är medveten om att detta ärende ligger i utkanten av det möjliga vill jag – för att trösta härvarande släktingar – framlägga det för den åtgärd, som kan vara möjlig« – skriver Engzell. Eller når en sag så sort ud: »Ja, Jag är övertygad om att Du (dvs. Dardel) ändå gör vad är möjligt för de arma människorna.«<sup>65</sup>

Fra København meldtes om en veritabel »belejring« af legationen, mens det tyske politi huserede udenfor og jagtede jøder foran visakontorets vinduer.<sup>66</sup> Det var et hjælpearbejde, der krævede både organisering og penge og gode kontakter til alle lejre, illegale som legale. Og det var et engagement, der kørte på harmen over forbrydelsen og den evigt lurende frygt for at komme for sent. Gang på gang bryder indignationen, befrielsen eller afmagten igennem den diplomatiske facade:

<sup>65</sup> Engzell til Dardel af 6.10. og Engzell til Dardel af 15.10.

<sup>66</sup> Se her og for det flg. Dardel til Günther nr. 970 af 4.10.; Dardel til Söderblom af 7.10. og Dardel til Engzell af 18.10.

»Personer av alla åldrar togos«, rapporterede Dardel 4. oktober til Stockholm, »däribland en 101-årig, en 90-årig och en välkänd kommandörsänka. De, som grepos, fingo 10 minuter för att göra sig i ordning och medtaga proviant för 7 dagar samt smycken, vilka skulle nedsläppas i en av tyskarna medhavd påse. Judarna hava blivit brutalt behandlade; sålunda uppgivas små barn hava tagits i benen och slungats upp i bilar samt de olyckliga med gevärskolvar fösts in i fartygen. ... Någon som helst antisemitism råder icke i Danmark, detta väl delvis beroende på danskarnas gemytliga sinnelag och egna livliga intellekt. Den motvilja mot tyskarna, som rått sedan ockupationens början har nu övergått i hat.« Og igen et par dage senere: »Enligt vad från olika håll, som borde vara initierade, erfares, hava tyskarna i många fall ådagalagt verklig grymhet mot de stackars offren. I går greps bl.a. en högt aktad 83-årig fröken Abel, som grundat en utmärkt skola, som hun själv i många år förestått och sedan tillika med ett kapital donerat till Köpenhamns stad. Att danska frikåren deltagit i razzior har enligt vad Svenningsen för mig förklarat för alltid brännmärkt sagda kår och avskiljt den från det danska samhället.«

Man bemærker også at medfølelsen med de forfulgte gav plads til en udstrakt tolerance over for de jøder, der søgte at udnytte eller direkte misbruge den svenske hjælpsomhed. I stedet for sanktioner fulgte forklaringer og forsvar, som når Dardel undskyldende skrev til Engzell: »De stackars judarnas nerver hava varit vid bristningsgränsen, och de hava sökt alla medel för att klara sig.«<sup>67</sup>

Fra Stockholm erklærede Engzell sig parat til med øjeblikkeligt varsel at komme til København og skifte skrivebordet på Gustav Adolfs torg ud med det praktiske redningsarbejde i marken. Man kunne næsten tro at de mange års frustrerende papirarbejde nu krævede udløsning i handletrang. Men Engzell blev på broen – og fik topkarakter for sin indsats. En god bekendt, ingeniør Erik Magnus, en hovedkraft i det jødiske redningsarbejde på svensk side, skrev:

Käre Gösta,

Så gick det ändå som jag trodde! Dessa rader endast för att säga Dig mitt tack för allt, vad du gjort för flyktingarna från Danmark.

Jag har nu i det närmaste ett 100-tal släktingar här i Sverige och det är en samstämmning kör av lovord över det mottagande, som de fått på svensk mark.

Då jag vet, att Du inte bara har ett finger utan bägge händerna med i allt som göres, måste jag skriva dessa rader för att tacka Dig.

Din tillgivne ...<sup>68</sup>

<sup>67</sup> Dardel til Engzell af 9.10. og 26.10., Legationen i Köpenhamn: HP 21<sup>1</sup> Judefrågan i Danmark. Konkreta fall 1.3.43-9.10.43 og s.st., Judefrågan i Danmark 1943-9.7.45.

<sup>68</sup> Erik Magnus til Engzell af 8.10.

Netop i de samme oktoberdage gav den polske chargé d'affaires svenskerne lejlighed til at repetere den europæiske Holocaust med oplysningen om at hans regering i London regnede med at 90% af de polske jøder var ombragt. »Herr Sokolnicki ansåg denna uppskattning mycket tillförlitlig.«<sup>69</sup> I hvert fald fandtes der heller ikke hos Engzell nogen tvivl om at alternativet til et svensk pas kunne betyde deportation til »ett ovisst eller kanske skall jag säga säkert förintande«, som han skrev til Erik Magnus.<sup>70</sup>

UD havde opfordret gesandtskabet til at være liberal med tildeling af foreløbige pas – for så vidt dette kunne ske uden at provokere tyskerne og derved skade sagen og det svensk-tyske forhold generelt. Derfor lød parolen – der igen holdt sig strengt til Dardels anbefalinger – at man måtte at gå frem med den yderste forsigtighed, så snart det gjaldt svenskfødtes ikke-svenske familie (dvs. ægtefælle, mindreårige børn eller forældre).<sup>71</sup> Forsigtigheden viste sig at være velbegrundet, for 5. oktober erklærede Gestapo de foreløbige pas for svindel og sabotage, kun pas der var mere end tre måneder gamle ville blive respekteret!<sup>72</sup> Samme dag måtte man i Berlin stå skoleret over for »jødereferenten« Thadden i Auswärtiges Amt, der krævede forklaring på at 45 foreløbige pas var blevet tildelt ikke-svenske statsborgere og truede med sanktioner.<sup>73</sup>

Kort efter strammede Gestapo skruen igen og udvidede karantænetiden til et helt år for alle danske jøder.<sup>74</sup> Som dokumentation for statsborgerskabet henviste den tyske pasofficer svenskerne til det danske politis kartotek – uden at det svenske referat gør det klart, hvori dette kartotek bestod. At Fremmedpolitiet skulle have registreret danske statsborgere som jøder er et hidtil overset spørgsmål i 30'ernes og 40'ernes historie. Men de nyeste undersøgelser ser ud til at bekræfte at en sådan registrering faktisk har fundet sted.<sup>75</sup> I øvrigt forløb de svensk-tyske forhandlinger yderst dramatisk og gjorde det klart, hvilke kræfter ge-

<sup>69</sup> Söderblom til Richert nr. 1604 af 8.10.

<sup>70</sup> Engzell til Magnus af 8.11.

<sup>71</sup> Engzell til Dardel af 30.9. samt Hallenborgs PM af 4.10.

<sup>72</sup> Dardel til Engzell af 5.10.

<sup>73</sup> Richert til Engzell af 6.10. Truslerne var rettet imod de svenske bestræbelser på at få de to Bondy-brødre hjem fra Theresienstadt (se også note 55 i artiklens første del).

<sup>74</sup> Dardel til Günther nr. 898 af 7.10. Se også UM 120 D 43/3/39 med oplysning fra det svenske gesandtskab 6.10. om at man fra tysk side ikke anerkender de provisoriske pas.

<sup>75</sup> Se Kirchhoff: »Endlösung over Danmark«, s. 63 f., hvorefter det i foråret 1943 blev afsløret at dansk politi på tysk forespørgsel oplyste, om en given person var jøde. Spørgeskema i forbindelse med visumansøgning, forfattet af Rigspolitichefen 194- har en rubrik »Afstamning (Folkerace)«, se f.eks. UM 120 D 43/8/6, 7 og 13.

sandt skabet var oppe imod. Således indførtes under mødet et antal jøder, der var blevet grebet på gaden, og som nu blev indgående forhørt i lokalet om deres *curricula vitae*. De måtte udlevere alle deres penge, og deres *personalia* blev optegnet i et kartotek på tilsyneladende flere hundrede kort. Hvad der fik svenskerne til at konkludere at aktionen ville blive gennemført med grundighed, det tydede organisering og udtalelser på. Da tyskerne utvivlsomt havde juraen på deres side i passpørgsmålet, og da man kunne frygte at Berlin ville lade det gå ud over svenske statsborgere, valgte Dardel at slå bak øjeblikkeligt, og tildelingen af pas og anbefalinger af naturaliseringer gik praktisk talt i stå.<sup>76</sup>

Mens de underordnede Gestapo-instanser gjorde det grovere arbejde, åbnede Best i de samme dage op for den mulighed at de jøder, der ikke var berørt af aktionen, altså »heljøder« gift med »arier« – og måske siden »halv«- og »kvart-jøder« – kunne få udrejsetilladelse til Sverige. Løftet blev indfriet via en aftale med Svenningsen 16. oktober.<sup>77</sup> Det blev omgivet af meget hemmelighedskræmmeri for ikke at vække den sovende bjørn i Berlin – men fik aldrig nogen større betydning. Det ser ud til at mindre end 100 benyttede sig deraf.<sup>78</sup> Rygterne i de samme dage om at tyskerne ville fortsætte aktionen imod »halvjøderne«, kombineret med Gestapos almindelige vrangvilje, gjorde sit til at holde de forfulgte i skjul.<sup>79</sup> Men langt vigtigere var det naturligvis at hele det legale aspekt

<sup>76</sup> Dardel til Günther af 11.10. og nr. 1028 af 13.10.; Hallenborg PM af 11.10. og 14.10. Det fremgår af en liste fra Barck-Holst af 24.4.44 at det sidste foreløbige pas blev udstedt 11.10. At Dardel 20.10. igen åbnede op for naturalisering synes således ikke at have haft nogen betydning for det samlede resultat (se Dardel tlgr. nr. 30 af 20.10.).

<sup>77</sup> Den 4.10. stillede Best i udsigt at jøder der ikke omfattedes af aktionen kunne få mulighed for legal udrejse til Sverige, betinget af hvor mange der i en 14-dages periode indgav ansøgning herom. Se notits af Svenningsen af 5.10. og den endelige bekræftelse 16.10. iflg. notits af Svenningsen af 18.10. (UM 120 D 43/1a). Hele viserings- og passpørgsmålet kan på dansk side følges i UM 120 D 43/8/1. For rapporteringen til Stockholm, se Dardel til Günther nr. 1055 af 18.10, Dardel til Günther nr. 1102 af 21.10., Dardel til Söderblom af 21.10. og Dardel til Günther nr. 116 af 23.10.

<sup>78</sup> Iflg. Um 120 D 43/8/1, notits af 20.10. skal det tyske gesandtskab på dette tidspunkt have modtaget ca. 150 ansøgninger om udrejsetilladelse til Sverige for personer, der var forsynet med foreløbige pas. Ved samme lejlighed oplyste Rigspolitechefens visumkontor at man lå inde med ca. 250 ansøgninger, der »egner sig til forelæggelse for tyskerne«, dvs. lå inden for den gruppe der havde fået tilsagn om udrejse i aftalen af 18.10. Iflg. notits af 30.10. (s.st.) opnåede ca. 50 personer udrejsetilladelse i ugen 18.-24.10. Som følge af en sabotage, hvorved flere tyske soldater blev såret, indførte tyskerne udrejsestop 28.10. for alle danske – men ikke for svenske jøder. Se rapporteringen om visa-spørgsmålet, Dardel til Günther nr. 1097 af 21.10., Barck-Holst til Günther af 28.10 og Barck-Holst til Engzell af 2.11. Det ser ud til, at udrejsestoppet blev permanent (se UM 120 D 43/8/1).

<sup>79</sup> Gestapo tolkede aftalen af 18.10. så snævert at den blev tømt for reel betydning. Således fik en »heljøde« gift med en »arier« kun udrejsetilladelse, hvis ægtefællen fulgte med (hvormed man ville understrege at det drejede sig om en varig emigration). En »arier« gift med en jøde, der tidligere var flygtet illegalt, fik nægtet udrejse (med den

mistede sin betydning, da det i hvert fald senest fra midten af oktober stod klart at den illegale vej var lige så farbar – og sikrere.

I alt blev der i perioden fra september til november 1943 udstedt foreløbige pas til omkr. 100 personer, mens næsten 200 fik tildelt svensk statsborgerskab.<sup>80</sup> Hovedparten var som anført tidligere svenskfødte kvinder, der havde opgivet deres statsborgerskab ved giftermålet i Danmark, og deres mindreårige børn. Kun svenske statsborgere fik tildelt ordinære pas,<sup>81</sup> og kun tre jødiske familier fik tildelt pas uden at have slægtsforbindelser til Sverige, nemlig på grund af deres forretningstilknytning bl.a. til Husqvarna-fabrikkerne. Men det var klart et undtagelsestilfælde hvor Dardel – som han selv erklærede – gik til den yderste grænse for sine beføjelser.<sup>82</sup> Tildeling af pas og statsborgerskab blev således en restriktiv affære. Og da spørgsmålet blev taget op af den tyskvenlige og fremmedfjendtlige presse i Sverige, var myndighederne hurtigt ude med en erklæring om at det ikke drejede sig om et permanent ophold, at der ikke ville blive dispenseret fra krav om næringsbrev, og at flygtningene ville vende tilbage til Danmark efter krigen.<sup>83</sup> Til-

motivering at det ville legalisere den illegale flugt). Endelig kom bestemmelsen vedr. »halv-« og »kvarterjøder« kun til at gælde børn under ledsagelse af familien (fordi det ellers ville kunne opfattes således at »halv-« og »kvarterjøder« var truede – og i øvrigt ville sprænge alle rammer for udrejsetilladelser). Se UM 120 D 43/8/1 og enkeltsagerne i 120 D 43/8/2-15.

<sup>80</sup> Tallene iflg. Hallenborg til repræsentationen i Bern af 13.11. Den 24.9., 1.10. og 8.10. blev i alt 131 danske optaget som svenske statsborgere, svarende til tallet 130 anført i den svenske presse (se Nya Dagligt Allehanda 13.10.). Se også liste med 131 navne fremsendt af Hallenborg 13.10. til Det danske Flygtningekontor i Stockholm (ges. Stockholm: 16.A.1, »Fortegnelse over i Danmark bosatte personer, der er blevet svenske statsborgere«). Listen rummer navne på mindst 51 kvinder, der ved giftermål var blevet danske statsborgere, og 53 børn af samme. Resten fordeler sig mellem ægtemænd, enlige mænd og kvinder. Forholdet mellem antallet af uddelte pas og tildelte statsborgerskaber er usikre, fordi flere jøder der startede med provisoriske pas senere fik statsborgerskab. Se også liste fremsendt af Barck-Holst til Engzell af 24.4.44 med navne på personer, som gesandtskabet gav provisoriske pas i perioden 3.9.-11.10.43. B-H gør opmærksom på at personer der senere blev naturaliseret – og som i denne forbindelse fik deres provisoriske pas makuleret – ikke er medtaget. Se også notits i gesandtskabet af 5.10. hvorefter omkr. 60 personer på dette tidspunkt havde fået svensk statsborgerskab, mens yderligere 55 med mindre tilknytning til Sverige var blevet forsynet med provisoriske pas (Legationen i Köpenhamn: HP 21 ad<sup>2</sup>, Judefrågan i Danmark 1943-9.7.45). Utvivlsomt vil man i andre arkivgrupper kunne finde de eksakte tal. Men her hvor det er størrelsesordenen der interesserer, er en sådan undersøgelse ikke foretaget.

<sup>81</sup> Se Engzell til Dardel af 6.10., hvor det præciseres, at udenrigs- og justitsministeren er enige om at ordinære pas kun i undtagelsestilfælde kan tildeles ikke-svenske statsborgere (Legationen i Köpenhamn: HP 21 ad<sup>1</sup>, Judefrågan i Danmark. Konkreta fall 1.3.43-9.10.43).

<sup>82</sup> Dardel til landsretssagfører Petri, København af 5.10. (Legationen i Köpenhamn: HP 21 ad<sup>1</sup>, Judefrågan i Danmark. Konkreta fall 1.3.43-9.10.43).

<sup>83</sup> Se f.eks. Nya Dagligt Allehanda af 13.10.

svarende blev grænsen trukket, da der senere opstod rygter om at det nu var frimurerne, »halvjøder« og journalister og måske også studenter, der stod for tur. Dardel anbefalede at man anerkendte de nye kategorier som politiske flygtninge og gav dem indrejsevisum. De fleste ville nok komme over Sundet illegalt, men mange var af den mening at indslusningen i Sverige ville blive lettere med et svensk stempel i passet. Her sagde Engzell imidlertid stop: Visering måtte kun gives til særlig betydningsfulde personer eller i trangtilfælde (»ömmande fall«). I modsat fald ville hele modtagerapparatet bryde sammen, fordi flygtningene ville kunne rejse frit og således undgå forlægninger og registrering.<sup>84</sup> Et af de få eksempler vi har på at UD overstemte legationen i København, her af hensyn til den interne sikkerhed.

Alt i alt må man nok konkludere at passene og naturaliseringerne kun fik en mindre praktisk betydning. Det hed fra starten at de svenske jøder der levede i Danmark ikke var indbefattet af aktionen,<sup>85</sup> og vi finder da heller ikke eksempler på at »gammelsvenske« jøder blev deporteret. De svenske jøder, der førtes til Theresienstadt, var alle blevet naturaliseret i 1943 – og de pas anerkendte tyskerne ikke.<sup>86</sup> Kun i to tilfælde ser det ud til at det nyligt erhvervede svenske statsborgerskab reddede jøder fra deportation.<sup>87</sup> Kun et minimum af jøder kom over på svenske pas, altså legalt. Hovedparten nåede over illegalt – som et udtryk for de snævre grænser, der i 1943 lå for at imødegå forfølgelserne med lovlige midler.

Imens det store flygtningepres løjede af i slutningen af oktober, fortsatte hjælpearbejdet omkring de enkelte flygtningeskæbner. Det drejede sig

<sup>84</sup> Dardel til Günther nr. 1118 af 25.10. og Engzell til Barck-Holst af 28.10. (Leg. i Köpenhamn: HP 21 ad<sup>2</sup>, Judefrågan i Danmark 1943-1945).

<sup>85</sup> Se fortroligt notits i UM af 2.10. hvorefter det er meddelt »at alle 100%’s jøder af græsk, jugoslavisk, norsk, polsk, bulgarsk, lettisk, estisk, litauisk, fransk, italiensk, tysk afstamning samt statsløse skal arresteres. Ordren omfatter bl.a. ikke svenske, engelske og amerikanske jøder« (UM 120 D 43/2; hertil UM 120 D 43/3/66 m. tlgr. til gesandtskabet i Berlin af 11.11.43).

<sup>86</sup> Af de i alt 7 svenske statsborgere, der blev deporteret fra Danmark til Theresienstadt, var een blevet naturaliseret 19.2.43, tre 28.5.43, to 24.9.43 og een 1.10.43 (se oversigten i HP 21 ad, volym 1058). For tyskernes principielle holdning, se også PM i UD af 24.1.44 hvorefter man fra tysk side »icke kunna taga hänsyn till förändring i medborgerskap, som skete i samband med judeaktionerna« (s.st.). Hertil notits af 6.10. i UM 120 D 43/3/39 og af 23.8.44 i UM 120 D 43/3/66.

<sup>87</sup> Således Barck-Holst til Hellstedt af 14.10. vedr. familien Blachmann; og Dardel til Günther nr. 990 af 17.10. vedr. familien Schwerdlin (Leg. Köpenhamn: HP 21 ad<sup>1</sup>, Judefrågan i Danmark. Konkreta fall, 10.10.43 – dec. 1943). Det fremgår dog ikke, med hvilken begrundelse tyskerne løslod de to familier. W.M. Ruben og hans søn, der havde fået provisoriske pas 29.9. blev frigivet med henvisning til at Rubens kone var »arier« (s.st. og UM 120 D 43/3/39).

ofte om at informere familier, der var blevet splittet, f.eks. at forene forældre med børn der var ladt tilbage i Danmark.

Den 4. november bad sekretær Harry Korzen UD om hjælp til at få barnet over:

Da jeg sammen med min hustru flygtede fra Danmark, var det os til vor store sorg umuligt at få vort barn med os. Det er derfor vores bøn til Dem, om De måtte kunne finde udvej for på sikker måde at få barnet over. Sekr. Frits Johan Møller, Direktoratet for Ulykkesforsikringen, Kgs. Nytorv 3, vil kunne optræde på mine vegne og give de fornødne oplysninger, men da jeg ikke herfra på betryggende vis kan give ham direktiver, tillader jeg mig at henstille, hvorvidt pågældende ved ministerens [dvs. Dardels] foranstaltning måtte blive tilkaldt til gesandtskabet. Min familie er direkte ramt af den store ulykke, idet min broder ingeniør Benjamin Korzen og hans hustru, er sendt sydpå. Det er mit håb, at de lidelser, der således uretfærdigt er overgået os, måtte kunne formindskes om min og min hustrus bøn kunne opfyldes, – en bøn vi i vor store nød har dristet os til at fremsætte under indtrykket af den storsindede holdning, som svenske myndigheder i disse mørke tider har indtaget, og i bevidsthed om den humane ånd, som Deres Excellence er besjælet af.

Den 25. november kunne Dardel melde tilbage, at barnet allerede var sendt til Sverige via Helsingborg.<sup>88</sup>

Men ikke alle sager forløb så let.

Den 13. december skrev den statsløse flygtning Olga Rottberger til Socialkontoret i Matthæusgade for at få sine fire børn i alderen fra 3 til 8 år over:

Vi beder Dem, at henvende sig til ministeren i Det svenske gesandtskab i København og forklare, om de kunne få 4 passe til vore børn, om for det første få børnene fri for Børneværnet. Med disse fire passe og de andre dokumenter må De gå til Overinspektoratet, eller til hr. Madsen og se til, at få børnene udleveret. Bagefter vær så venlig at sende børnene over på samme måde som os, altså illegalt, og udenom den tyske myndighed. Vi er meget fortvivlede over, at det ikke er lykket endnu, at få børnene fri. Hvorfor har I ikke en gang skrevet os? Det findes dog muligheder til. Vi håber at det ikke er for sent, og at I allt gøre, hvad I kan, om at give os vore børn tilbage.

Sende os snart vores små. Om at undgå den største fare, børnene svæver i, hertil.

Giv os hurtigt besked, hvad de har opnået – Glædelig jul. Jeg er rejst til Stockholm om at ordne denne sag, så godt, som det er muligt ...

I Stockholm henvendte Olga Rottberger sig via justitsministeren til Engzell i UD – der som altid var indstillet på at hjælpe. Samme dag

<sup>88</sup> Dardel til Günther nr. 1266 af 25.11.

oplyste han København om, at de fire børn var blevet anbragt på børnehjem, men at forældrene troede dem arresteret – og at han forstod deres fortvivlelse. Hvis børnene blev taget, kunne man formentlig ikke udrette meget, men ellers måtte man forsøge at få dem over på foreløbige pas. Den 23. december meddelte Dardel tilbage at børnene befandt sig godt på børnehjemmet. Overhovedet gjaldt det, at man havde skjult et større antal børn på børnehjem rundt omkring i landet og mente dem i sikkerhed dér – mens både legal og illegal udrejse ville udsætte dem for fare. Når det drejede sig om Rottbergers børn, ville Børneværnet ikke udlevere dem til illegal overfart, men måske kunne sagen dog bringes i orden i løbet af en måneds tid. Det var forståeligt at forældrene savnede deres børn. Men sammenfletningen af legale og illegale kontakter var uheldig og kunne i sidste instans også skade børnene.

Med den besked blev sagen foreløbig stoppet – men problemet ikke løst. Flere måneder gik, og i april 1944 henvendte Olga Rottberger sig på ny til Engzell med bøn om at børnene måtte blive svenske statsborgere. Hun havde ikke hørt fra Danmark på det sidste – »så at jeg er i den dybeste fortvivlelse og angst om mine børns velbefindende«. Engzell kunne ikke love naturalisering – dertil rakte faren for børnene ikke. Men som han skrev til Dardel: »Med hänsyn till fru Rottbergers uttryck av förtvivlan vore det emellertid tacknämligt, om genom beskickningens försorg någon lugnande underrättelse kunne lämnas henne beträffande barnen.« Dermed forsvandt sagen Rottberger ud af UD's synsfelt.<sup>89</sup> Den havde klart demonstreret grænserne for, hvor langt de svenske myndigheder kunne og ville gå endnu i vinteren 1943/44.

Værre stod det til med de 13 jøder med tilknytning til Sverige, der var blevet deporteret til Theresienstadt – til trods for at flere af dem var svenskfødte, og syv havde fået statsborgerskab forinden. UD satte energisk ind for at få dem bragt tilbage og koordinerede aktionen med de tilsvarende bestræbelser fra dansk side på at få en gruppe »fejldepoterede« jøder hjem.<sup>90</sup> Det blev til flere *démarches* i efterårets løb, og til et endeløst tovtrækkeri med Thadden i Ausw. Amt, der trænede sagen med halve løfter og regelrette afvisninger. »Några större förhoppningar få vi tyvärr ej ha«, skrev Engzell i midten af november til Erik Magnus. »Möjligen kan vi uppnå, att de stackars människorna kvarställas i t.ex. Theresienstadt till krigets slut för att användas som utbytesobjekt. Detta

<sup>89</sup> Rottberger til Hjorth af 13.12.; Engzell til Dardel nr. 233 af 13.12.; Engzell til landshøvding Jacobsson af 31.12.; Dardel til Engzell af 23.12.

<sup>90</sup> Se korrespondancen herom i volym 1057 og 1058. Det parallelløbende arbejde for at hente ca. 30 »fejldepoterede« danske jøder hjem er belyst af Hæstrup, *anf. arb.*, s. 190 ff. og Yahil, *anf. arb.*, s. 255 ff. Hertil UM 120 D 43/3/1 og de enkelte sager i UM 120 D 43/8 ff.



synes vara en väg, som tyskarna nu gett sig in på.«<sup>91</sup> Fra København meldte Dardel at de fejldeporterede jøder næppe ville komme fri, fordi man ikke ville have, at detaljerne vedrørende transporten skulle blive kendt. Kilden var pålidelig, en tysker i Dagmarhus.<sup>92</sup>

Og alligevel kom så i midten af januar 1944 tre danske halvjøder og to jøder gift med »arier« – alle »fejldeporterede« – hjem til Danmark fra Theresienstadt. De havde haft en god tur, låst inde i en førsteklaseskulpé. De turde ikke sige meget, men havde dog fortalt at de fik et mindre beløb udbetalt kontant, og at de havde frit logi og gratis mad, som hovedsagelig bestod af suppe – og at de yngre arbejdede på fabrik.<sup>93</sup> De fem blev afhentet på Hovedbanegården af et par mand fra Udenrigsministeriet og fulgt til Dagmarhus, hvor de fraskrev sig »noget krav på den tyske stat i anledning af det dem overgåede«. Og – tilføjer det danske referat tørt: »Der blev hverken i Theresienstadt eller, her fra tysk side, givet udtryk for beklagelse af de skete fejltagelser.« Nu viste det sig faktisk at en af de befriede ikke kunne holde mund med den dårlige ernærings-tilstand i lejren, og den svenske presse fik fat på historien. Det resulterede i et stop for alle tilbageførsler for resten af krigen.<sup>94</sup>

Andre livstegn sivede hjemover – nok så groteske på baggrund af vor viden i dag: Om adresseskift i Theresienstadt fra Westergasse 16 til Wallstrasse 8 – og brevkort som »Ich bin gesund, und es geht mir gut«. Men de bragte ikke de deporterede svenske hjem. Og den 3. februar 1944 tog Post fra Berlinergesandtskabet sagen op i Ausw. Amt. Referatet af samtalen med Thadden skal gengives fyldigt her som et illustrerende eksempel på den vildlednings- og løgnepropaganda, hvormed nazisterne forsøgte – og i stort omfang med held – at skjule omfanget af og målet med Endlösung under krigen.<sup>95</sup>

Efter en indledende drøftelse af de enkelte personsager spurgte Post om det var tilladt at sende fødevarer til Theresienstadt. Thadden svarede at dette visse ikke var forbudt, men at myndighederne ikke så med blide øjne derpå. Alle de 45.000 jøder havde familie og bekendte i udlandet, og hvis de sendte bare een pakke eller to om måneden ville det

<sup>91</sup> Engzell til Magnus af 16.11.

<sup>92</sup> Dardel til Engzell nr. 1339 af 17.11.

<sup>93</sup> Dardel til Engzell af 18.1.44. Se sagen i Um 120 D 43/3/1, ref. af 16.1.44 samt UM 120 D 43/3/52 med afhøring af og skideballe til den pågældende; hertil brev fra Mohr nr. 405 af 7.3.44.

<sup>94</sup> Det er dog tvivlsomt om indiskretionen kan tilmåles selvstændig betydning for stoppet. Gestapo opfattede fra starten hjemtransporten af de fem som en engangsforeteelse, hvis primære mål var at lukke munden på det danske udenrigsministerium. Se korrespondancen mellem Gestapo og Ausw. Amt hos Yahil, anf. arb., s. 259 f.

<sup>95</sup> Richert til Engzell af 3.2.44.

blive en kæmpebelastning for postvæsnet at håndtere. Dertil fandt han det heller ikke nødvendigt! Jøderne i Theresienstadt indtog en privilegeret stilling. Mens en jøde i Berlin fik tildelt færre fødevarer end tyskerne, modtog jøderne i Theresienstadt præcis det samme kvantum som befolkningen i Protektoratet. Dvs. at man havde det bedre end de jøder, der levede på fri fod. Set fra de tyske myndigheders side ville det også tage sig underligt ud, om jøderne takket være deres internationale forbindelser kunne opnå en højere levestandard end den almindelige tysker, der i reglen ikke havde venner til at sende pakker fra udlandet.

Post spurgte nu hvorledes det forholdt sig med at sende lægemidler til lejren? Thadden kunne oplyse at der boede ikke færre end 900 læger i Theresienstadt – heraf flere med internationalt ry. De havde fået udleveret operationsinstrumenter, men hvad angår medikamenter var man stillet ligesom Tyskland i øvrigt, dvs. at forsyningerne kunne svinge. For 14 dage siden havde der således været mangel på insulin. Men her var de alvorligste tilfælde blevet klareret af den tjekkiske distriktslæge, der havde stillet præparater til rådighed – og i øvrigt var den der forestod prioriteringerne, når det gjaldt.

Derefter stillede Post kardinalspørgsmålet om transporterne østpå: Førtes der jøder fra Theresienstadt »østerut«? Svaret lød at lejren fungerede som slutstation og endeligt opholdssted for de internerede. Thadden var dog bekendt med et enkelt tilfælde, hvor 8-10 personer var blevet transporteret videre, fordi de havde optrådt uregerligt. Men det hørte altså til undtagelserne. Det fik Post til at omtale de verserende rygter om at Theresienstadt ville blive nedlagt, og jøderne transporteret østpå. Tyskeren dementerede under henvisning til sine samtaler i Reichssicherheitshauptamt, hvor noget sådant aldrig var blevet drøftet endsige planlagt. Han opfattede rygterne som udsprede af jøder i udlandet, der havde deres interesse i at fastholde interessen om jødespørgsmålet i Tyskland.

Endelig spurgte Post om muligheden for at aflægge et besøg i Theresienstadt. Sagen havde stået på den dansk-tyske forhandlingsagenda siden november og ramte således centralt. Behændigt erklærede den svenske diplomat at når jøderne havde det så forholdsvis godt, som det fremgik af Thaddens beretning, kunne han ikke forstå, hvorfor man ikke tillod f.eks. det internationale Røde Kors at besøge lejren og gøre sine egne iagttagelser, der kunne aflive de mange rygter, der gik i svang. Thadden kunne kun stille sig positiv over for tanken. Men han manglede en anmodning. Så snart den indtraf, ville han tage sagen op. Derpå sluttede samtalen.

For en ordens skyld skal det nævnes at Post vurderede Thaddens

fremstilling som »åtskilligt av en skönmålning«. Men han fandt det bemærkelsesværdigt at Thadden altså ikke fandt forholdene i Theresienstadt så dårlige, at de for enhver pris måtte skjules for udlandet.

Her undervurderede den svenske diplomat imidlertid SS's evne til at iscenesætte det store bedrag. Det danske besøg fandt sted 23. juni 1944, da skoven stod grøn og kastede sit forskønnende skær over elendigheden. Og hvad naturen ikke formåede, klarede lejrkommandanten med en kosmetisk operation, der – som vi ved – satte den berømte russiske forgænger, Potjomkin, ganske i skyggen. Bl.a. løste man den akutte overbefolkning ved at sende 17.000 ikke-danske jøder til Auschwitz. Så var Theresienstadt med nypudsede kulisser klar til at modtage danskerne sammen med repræsentanter for Røde Kors og de tyske vagthunde: chefen for sikkerhedspolitiet i Protektoratet, Eichmanns næstkommanderende i Berlin, Günther, og Thadden fra »jødereferatet« i Ausw. Amt. Efter tilbagekomsten fortalte delegationens overlæge, Juel Henningsen, privat til den svenske legation at forholdene måtte karakteriseres som forbløffende tilfredsstillende, set i forhold til det man havde ventet. Naturligvis var det psykiske pres stort, og mange familier boede sammen. Men maden var som udenfor, og byen blev styret af jøderne selv. Der forefandtes både sportspladser, baderum, vuggestuer, et forsamlingshus med teater og koncertsal og bibliotek. Der var også haver med nytteplanter etc. Afspærringerne til lejren virkede lemfældige og blev udført af tjekkere. Det tyske personale talte kun omkr. 14 mand – de havde været overstrømmende venlige. Men – »tillfälle till samtal »mellan fyra ögon« med de internerade lämnades icke!<sup>96</sup>

<sup>96</sup> I den danske litteratur om Theresienstadt spiller besøget i sommeren 1944 en central rolle og diskuteres fortsat. Efter krigen blev afdelingschef i UM Frants Hvass, og overlæge i Sundhedsstyrelsen Juel Henningsen kritiseret for godtroenhed. Selv erklærede de at de havde valgt at spille spillet, fordi det gjaldt om at frelse de danske jøder – ikke om at fremføre en kritik, der kunne skade dem. For Hvass' rapport, se »Besøg i Theresienstadt den 23. juni 1944« af 10.7.44, lagt til referatet af 98. departementschefsmøde 1.7.44 (UM 84 A 23). Det svenske ref. af samtalen med Juel Henningsen findes som et PM af 5.7.44 i HP 21 Ad, volym 1058. I sin levnedbeskrivelse af 17.5. 67 (privatarkiv nr. 6985 i RA) kommer Hvass kun indirekte ind på spørgsmålet. Se også Hvass' forsvar i Bilag til den parlamentariske Kommission bd. XI, s. 59 f. Spørgsmålet er behandlet indgående i Hans Sode-Madsen: Theresienstadt, Årbog for Frihedsmuseets venners forlag 1991, s. 26 ff. og i Dengang i Theresienstadt, Det mosaiske Troessamfund 1994, s. 13 ff.; heri findes også aftrykt Juel Henningsens rapport. Sode-Madsen er tilbøjelig til at vælge delegationens udlægning – som Yahil gør det, anf. arb., s. 261 ff. Jeg hælder nærmest til den opfattelse at Hvass og Juel Henningsen lod sig snyde. Hvorfor skulle Hvass over for departementscheferne og over for sin gamle chef, fhv. udenrigsminister P. Munch (se dennes Optegnelser fra og om besættelsen (1967), bd. 2, s. 287) – og Juel Henningsen over for svenskerne – have fortsat forskønnelsen, hvis de vidste bedre? Det bemærkes også at repræsentanten for det internationale Røde Kors, Rossel, udtrykte sig endnu mere positivt i sin rapport (aftrykt brudstykkevis og i referatform i H.G. Adler: Die Verheimlichte Wahrheit (Tübingen 1958),

Først da det tredje Rige brød sammen, kunne de fordømte bringes hjem, i april 1945, med det svenske Røde Kors' hvide busser.

### *Status og perspektiver*

Krigen efterlod omkring 50 millioner flygtninge og *displaced persons* i Europa. Heraf fandt omkring 185.000 et fristed i Sverige. Tager vi i betragtning at udgangstallet i 1939 var ca. 4000, forstår man hvilken dynamisk udvikling flygtningestrømmen - og dermed den svenske politik - gennemløb.

Det er sagt at svensk flygtningepolitik først blev generøs i slutningen af 1944 – hvis vi ser bort fra forholdet til de nordiske brødre.<sup>97</sup> Undersøgelsen har da også vist at holdningen endnu i 1943 var restriktiv og overvejende reaktiv, dvs. at man handlede efter presset udefra, men ikke optrådte udfarende som det siden skete. I forhold til situationen omkring de norske jøder året før gik regeringen skridtet videre ved at gennemføre og publicere *démarchen* og ved at gribe til en mere omfattende naturalisering. Men til trods for at det igennem 1943 stod mere og mere klart at Tyskland ikke ville sanktionere imod den svenske kursændring og var tilfreds bare Sverige forblev neutralt, fastholdtes den ikke-provokatoriske linje over for Berlin. Igen og igen lød direktiverne til Dardel at hjælpen måtte afstemmes under hensyn til de overordnede svensk-tyske relationer. Især Richert i Berlin kæmpede herfor – selvom han ikke fik lov til at standse projektet. Tilbuddet om at ville internere jøderne var et udtryk for dette ønske om at holde en lav profil. Vi bemærker også at *démarchen* ikke blev gentaget. Regeringen holdt sig til det kortfattede kommuniké og kommenterede aldrig det nazistiske

s. 312-16). At Rossel skulle have fortiet de reelle sammenhænge over for organisationen i Genève lyder ikke sandsynligt. Tværtimod tør man antage etableringen af en vis gruppekonsensus blandt de ikke-tyske deltagere. Således fremgår det også af rapporterne at de to danske sammenholdt deres indtryk med Rossel efter besøget.

Besøget i Theresienstadt – og spørgsmålet efter krigen – kan følges i UM 120 D 43/15. Her også udsagn om Hvass' positive informationer til de pårørende og andre interesserede efter hjemkomsten. Det primære formål var at berolige, således som Hvass eksplicit formulerede det i et møde med en snæver kreds af danske i Stockholm den 19. juli. Han fulgte her hovedlinjerne i sin rapport, men med en vis forskønnende tendens. Se de tre referater i ges. Stockholm: 17 M-34-B.

Besøget i Theresienstadt belyser en række centrale spørgsmål i Holocausts historie – der peger ud over den specifikke danske problemstilling. Således tyskernes implementering af *Endlösung* – mod- og medspillernes rolle i den store fortielse – statsegoismen som handlingsparameter – og tilpasningens menneskelige og moralske implikationer. De var i denne sammenhæng nok en diskussion værd.

<sup>97</sup> Lars Olson: På tröskelen till folkhemmet (Malmö 1995) s. 148.

jødemord nærmere. Samtidig blev avisernes reportager dæmpet ned. Overhovedet reagerede Utrikesdepartementet særdeles følsomt over for tyske modforanstaltninger. Frygten for at tyskerne ville sanktionere imod de svenske jøder i Danmark, og trusler om at man ville stoppe igangværende flygtningeforhandlinger gjorde indtryk og tvang til forsigtighed. Om en uddeling af beskyttelsespas i et omfang som det siden ses i Ungarn var der f.eks. aldrig tale. Således blev kriteriet for en tæt familiemæssig tilknytning kun brudt i enkelte tilfælde. Om den svenske regering ville have strakt sig videre, hvis ikke den illegale masseflugt havde sat ind og gjort passene overflødige, ved vi naturligvis ikke. Vi kan kun konstatere at UD internt accepterede det tyske standpunkt at de provisoriske pas ikke havde retsgyldighed, og at man ikke forsøgte at omgå bestemmelserne illegalt. Gesandtskabet plejede forbindelser til rutefolk, men det var UD's klare standpunkt ikke at inkludere sig på illegale aktioner. Dette gjaldt også i håndteringen af de enkelte flygtningeskæbner, efter at masseflugten var stilnet af. I sidste ende blev rammørne for den svenske hjælp således dikteret af de tyske instansers villighed til at uddele udrejsevisa, og den var som set ikke stor.

Et er imidlertid det *legale* flygtningearbejde i Danmark, så beskedent at det næppe tæller med i de almindelige fremstillinger, noget andet er modtagelsen af de over 7000 *illegale* flygtninge i Sverige. Her foretog den svenske flygtningehjælp et kvantitativt spring i 1943, der klart peger frem mod indsatsen i krigens sidste år. Artiklen har diskuteret troværdigheden af den svenske *démarche*. At man fra tysk side bedømte den som propaganda bør naturligvis ikke undre. Men flere spor indikerer at man i UD, med kendskab til Endlösungs omfang, og med det mislykkede fremstød til fordel for de langt færre norske jøder i baghovedet, ikke alvorligt har regnet med at tyskerne ville acceptere. I den forstand blev tilbuddet om at modtage jøderne altså givet gratis – fordi man formentlig heller ikke fra svensk side i begyndelsen gjorde sig klart, hvad en åbning af grænserne faktisk ville betyde. Men samtidig demonstrerer de følgende ugers generøse modtagelse, med dens vilje til at overvinde alle *administrative* og *økonomiske* blokeringer, at de svenske myndigheder var indstillet på at leve op til tilbuddet.

Politikken i oktober sprang ikke ud af den blå luft, således som undersøgelsen viser. Den lå i klar forlængelse af redningsaktionen for de norske jøder, af kampen for at bringe de svenske jøder hjem fra Europa, og af Adler-Rudel-planen – hvor seriøst denne så er blevet opfattet. Der var i oktober 1943 intet nyt under solen, hverken når det gjaldt om at modtage flygtninge over »den grønne« grænse eller afskærme jøder gennem naturalisering og pas. At konceptet så at sige lå i luften ses også

af de mange signaler, som UD modtog herom. Men det betyder ikke at svenskerne fik ideen til at invitere foræret, endsige at man bøjede sig for et pres udefra således som flere forskellige beretninger fortæller. Svenskerne kunne godt selv! I højden blev henvendelserne en bekræftelse på en politik, der allerede var sat i søen.

En vigtig opvarmning til afgørelserne i oktober blev eksplosionen i den almindelige strøm af flygtninge, som brudtet den 29. august indledte. Det skabte allerede tidligt i september et dansk flygtningeproblem i Sverige, som krævede UD's opmærksomhed og tvang udenrigsministeren til positiv handlen. Der går således en klar linje fra Günthers ja til danske flygtninge den 31. august og åbningen af grænserne i oktober. Når trusselperceptionen gennem september alligevel blev så tilpas tilmodret, lå årsagen i det forvirrede billede, UD havde af situationen i København. Mens mange jøders katastrofefantasi tilsagde dem at Danmark nu stod for tur, vurderede danske og svenske myndigheder ud fra deres rationalitetsopfattelse de tyske manøvrer som sabelraslen og bluff. Denne fejlperception fra de velinformerede sivede ned til de mange, der i desperation klamrede sig til håbet, og satte lige indtil det sidste en bremse på redningsaktionen. I det hele taget spiller den subjektive konjunktur en vigtig rolle i september- og oktoberforløbet. Det gjaldt den overordnede frygt for at Berlin ville lukke den danske krise med et protektorat eller et rigskommissariat, altså kaste Danmark ud i »polske« eller »norske tilstande«, forestillinger der farvede situationsoptikken til langt ind i oktober med rygterne om at en »invasion« af SS-soldater var nært forestående. Og det gjaldt rædslen hos ofrene for deportationer og død, som de svenske avisreportager og det store jødiske beretningsmateriale taler så overbevisende om. Det er en faktor, der bestemte handlinger både hos høj og lav, og som meget let kan underspilles ud fra vor rekonstruktion af den »objektive« konjunktur i dag.

Septembers og oktobers fejlperception skabtes af ukendskab, af frygt og af ønsketænkning – og af en bevidst misinformation fra tysk side. Det gjaldt både den rigsbefuldmægtigede i København og hovedcentralen i Berlin. Således er artiklen også blevet en studie i den vildledning, der omgav Endlösung, og som var med til at afskærme milliondrabet. De svenske (og danske) forhandlinger i Auswärtiges Amt viser det tyske udenrigsministerium i den forfaldsproces, der er blevet indgående beskrevet af historikerne Hillberg, Browning og Döscher, og som kan karakteriseres ved ordene magtesløshed, inkompetence, medløberi og medskyld. Skønt i det danske tilfælde dybt involveret i beslutningsprocessen fremstillede de tyske diplomater sig som værende uden viden og uden ansvar – og dækkede sig og SS-bødlerne ind bag et væv af løgne og

undvigelser – fra afvisningen af at en aktion var undervejs, over rationaliseringen af forbrydelsen til de mange obstruktioner og det iscenesatte bedrageri i Böhmen. Det betød ikke at der ikke kunne forhandles fordele hjem, når bare man gik ind på det tyske magtsprog og tilpassede sig de ideologiske præmisser. For Tyskland var i 1943 ikke omnipotent, og både bureaukratiske og propagandistiske for ikke at tale om materielle og sågar folkeretlige hensyn gav åbninger. Men den almindelige opløsning i det professionelle diplomatis normer gjorde det uhyre vanskeligt for svenske og danske forhandlere at finde fodfæste. At disse så tit og så længe lod sig bedrage, forklarer meget om det relativt lette spil Endlösungs eksekutorer havde over for deres konservative modspillere. Disse var simpelthen for traditionsbundne, for uskyldige – og dermed for hjælpeløse til at kunne hamle op med den revolution i målsætning, mentalitet og metode, som den nazistiske udenrigspolitik havde gennemløbet.

Holocaust-litteraturen henviser ofte Sverige til en plads blandt de såkaldte *bystanders*, dvs. blandt de lande og institutioner, der fra sidelinjen passivt så til, mens tyskerne myrdede millioner. Således lød også den såkaldte Sandler-kommissions votum efter krigen at svenskerne havde hjulpet for lidt og for silde.<sup>98</sup> Spørgsmålet om hvorvidt Sverige kunne have ydet mere står centralt i den politiske og moralske debat om neutralitetspolitikken under 2. Verdenskrig.<sup>99</sup> Det spørgsmål kan artiklen ikke besvare, kun konstatere at Sverige i oktober gjorde hvad der synes politisk og menneskeligt muligt for at redde og modtage de mere end 7000 danske jøder. Det er en indsats som svenskerne høstede stor tak for – ikke blot i Danmark, men også fra det allierede udland, hvor især opinionen greb til de to nordiske lande som eksempel på at det var muligt med held at sætte sig op imod nazisternes Endlösung.

Megen sentimentalitet og mange urealistiske forventninger knytter sig til redningen over Øresund. Men i dag ved vi at spørgsmålet er langt mere kompliceret end som så. Ser vi her bort fra den tyske besættelsesmagt i Danmark, hvis passivitet blev en afgørende betingelse for den

<sup>98</sup> Citeret i Koblik, anf. arb., s. 141.

<sup>99</sup> Se f.eks. Kent Zetterbergs kritiske spørgsmål til Kobliks arbejde i anm. i (Svensk) Historisk Tidskrift 1988, s. 273; hertil Maria-Pia Boëtius' historiske pamflet: Heder och samvete. Sverige och andra världskriget (Sthlm. 1992), s. 81 ff. For to friske bidrag til debatten om den svenske neutralitetspolitik under krigen, se Alf W. Johansson: »Neutrality and Modernity: The Second World War and Sweden's National Identity« og Stig Ekman: »Skilful Realpolitik or Unprincipled Opportunism? The Swedish Coalition Government's Foreign Policy in Debate and Research« i: Stig Ekman og Nils Edling (udg.): War Experience, Self Image and National Identity: The Second World War as Myth and History (Södertälje, 1997).



svenske succes, efter at diplomatiet var mislykkedes i Berlin – og holder vi os alene til den svenske kontekst, kan vi konstatere at situationen i efteråret 1943 lå særdeles gunstigt for en humanitær indsats: Tyskland var svækket og havde stort set uden sværds slag opgivet sin privilegerede stilling i Sverige. Sverige selv stod stærkere end nogensinde før under krigen, militært og forsyningsmæssigt. Økonomien – og beredskabet – kaldte på arbejdskraft. Opinionen ville, frigjort fra censuren, støtte ethvert antitysk og pro-allieret tiltag. Sidst men ikke mindst kunne aktionen ses som et led i den lancerede good-will-politik, der ville inddæmme presset fra de vestallierede, forsøge at forbedre forholdet til de andre nordiske lande, og skabe Sverige en gunstig udgangsposition i den kommende freds- og verdensorden.

Om good-will-motivet taler kilderne ikke explicit, men indirekte ses det som et drivmiddel bag hjælpen. I det hele taget gælder det at kilderne er karrige når det drejer sig om taktikken og den politiske strategi. Det er ikke nogen ny iagttagelse for den der beskæftiger sig med politisk historie, men problemet forstærkes, når det som her er embedsmændene i UD der udgør observationspunktet, oven i købet med den »upolitiske« retsafdeling som en hovedplatform. Da de politiske aktører stort set glimrer ved deres fravær i akterne, har vejen via UD-bureaukratiet været den eneste farbare. Men den betyder også at diplomaterne og deres selvforståelse let får en overeksponeret rolle i det samlede forklaringsmønster. Når vi derfor fra UD's hjælpearbejde, som det detaljeret er behandlet i det foregående, og fra den humanitære ånd der gennemstrømmede det, vender os til den afsluttende vurdering af forholdet mellem realisme og idealisme i den svenske politik – er det vigtigt at analysen fastholder fokus på rammerne for aktionen som den *afgørende* determinant. Og hvad rammerne angår – eller rettere rammerne som udenrigsledelsen perciperede dem – så talte i efteråret 1943 de allerfleste argumenter for, og kun ganske få imod at gribe ind. Man kan oven i købet sige at den humanitære indsats ud fra en cost-benefit-betragtning ikke – som det er hyppigt – blev en omkostning, men derimod en direkte bonus når det gjaldt noget så centralt som good-will-politikken, at idealismen altså i sjældnen grad gik i eet med realpolitik og statsræson. Det skabte et gunstigere udgangspunkt for at aktionere end da det gjaldt hjælpen til de norske jøder i 1942 og Adler-Rudel-projektet i månederne efter. Hvor små marginalerne fortsat var, viser UD's fast vilje til ikke at provokere tyskerne – hvad der i enhver situation lagde sine klare begrænsninger for operationen. Som det gælder for det danske redningsarbejde generelt, gælder det også for den svenske hjælp at den



blev realiseret og lykkedes i en ganske exceptionel situation, der næppe tillader mere vidtgående slutninger til andre scenarier i 1943.

Således vil realisterne, eller pessimisterne, formentlig mene at det svenske eksempel ikke siger andet end det, vi i forvejen vidste, nemlig at det mellemfolkelige humanitære hjælpearbejde altid vil være dikteret af statsegoismen, altså til enhver tid vil blive fremmet eller holdt tilbage, hvis statens interesse taler herfor. Idealisterne, måske ofte identisk med optimisterne, vil pege på værdien af en solid tradition for humanitær hjælp, som den vi finder i det svenske samfund. De vil fremhæve den aktive rolle som den etiske og næstekærlige motivation kom til at spille for politikken i oktoberdagene.<sup>100</sup> De vil fæstne sig ved den harme, hvormed den svenske befolkning reagerede, og den generøsitet hvormed mange stillede sig til rådighed for hjælpearbejdet. Og de vil særligt mærke sig den entusiasme og medfølelse og den vilje til at overvinde alle vanskeligheder, der prægede statsbureaukratiet i og uden for UD. Denne artikels forfatter, hvis nærmeste familie lykkeligt nåede over Sundet sammen med 200 andre flygtninge natten til den 11. oktober, vil være stærkt tilskyndet til at følge optimisterne på dette punkt.

<sup>100</sup> Efter færdiggørelsen af manuskriptet er jeg blevet opmærksom på Tyge Kroghs betragtninger over det etiske menneske som en drivkraft i samfundet og som et analyseobjekt for historikeren på linje med det økonomiske og det politiske menneske. Se hans artikel *Humanitet og politik i dansk efter krigshjælpearbejde 1945-51 i: Historie, 1990, s. 263.*

## SUMMARY

*The Swedish Foreign Office and the Rescue of the Danish Jews*

Germany's »Final Solution« was intended to include Denmark 1 October 1943. The result, as it turned out, was a failure. Less than five hundred Jews were caught and deported to the concentration camp at Theresienstadt, while over seven thousand managed to escape across the Sound to Sweden. The Danish case was viewed as something of a sensation already by contemporaries, and to this day it still draws international attention. The rescue operation has been the object of numerous fanciful and romantic embellishments, as popular perceptions have tended to focus on the humanitarian selflessness of the Danes. The matter, however, was more complex, making the Holocaust in Denmark something unique. One of the crucial factors was the reluctance of the local German authorities, manifested by passivity or direct subversion, to implement the plan. Another was the declared willingness of the Swedish government to harbour the refugees. Research, generally, has been preoccupied with the course of events and the motives of the Danes and the Germans, while the role of the Swedes as a political actor has been poorly illuminated. The present study addresses this deficiency, concentrating on the Swedish Foreign Office (*Utrikesdepartementet*) as the object of inquiry and focusing on the relationship between humanitarian motives and *raison d'état* in the formation of Swedish policy. The analysis is preponderantly based on the archives of the Swedish Foreign Office, supplemented with source material of Danish origin including diplomatic documents from the Danish Foreign Office. Swedish diplomats working at the forefront of the rescue operation came into close contact with many refugees whose fate is delineated in the documents. Here history can be read from below.

The assistance of the Swedish government was deployed along several lines. Prior to the operation, a demarche was taken vis-a-vis Berlin on 1 October in the form of a protest and a proposal to intern the Danish Jews in Sweden. When that was rejected, the Swedes broadcast their offer on the radio 2 October. Simultaneously, the navy was ordered to shield and pick up refugees at sea. The realization that the Swedish border now stood open, whereas it had been closed to refugees during the first years of the war, was a crucial factor in organizing the successful flight across the sound. The refugees, whose numbers were increasing at an explosive rate, were gathered up along the coast by the Swedish authorities with a commitment that surmounted every administrative and financial obstacle. Lastly, the Foreign Office, working closely with the Swedish ambassador in Copenhagen, attempted to save those Jews living in Denmark who had family connections in Sweden by granting them Swedish citizenship or issuing them a temporary passport. Here, however, the results were modest: only some three hundred persons were saved in this way. This was partly due to the obstructiveness of the occupation authorities, and partly to the fact that those in question quickly decided to risk illegal escape rather than the uncertainty of legal departure.

The efforts of the Swedes in October 1943 followed naturally from the break with prior policy marked by the help given to Norwegian Jews in November and December 1942 and by the unsuccessful attempt earlier in 1943 to rescue twenty

thousand Belgian and French Jewish children, the so-called Adler-Rudel plan. The October operation, however, represented a quantitative and qualitative leap that pointed ahead towards the help given to the Hungarian Jews in 1944 and concentration camp prisoners in 1945. The initiative taken in October 1943 should be viewed against the background of the change of strategy, both in domestic and foreign policy, undertaken by the Swedish government subsequent to the turn of the tide in the war in 1942-43. The government veered away from its pro-German policy of neutrality, which had been designed to keep Sweden out of the war, but which increasingly had set it at odds with the Allies, Norway, and a growing anti-German public opinion at home. Humanitarian aid had always had a central position in Swedish foreign policy, and during World War II it was implemented on a broad scale. Now the October initiative became one of the instruments for securing Sweden a place in the new world order, which, judging by the German military defeats, would be dictated by the victorious Allied Powers. A positive refugee policy would likewise improve Sweden's image in the eyes of the neighbouring Norwegians and Danes. In the summer of 1943 Sweden was both militarily and economically stronger than it had ever been since the war began, and the government calculated that the Germans would stop short of a confrontation over the matter, while the people would support it. And that is what happened. Recognizing the insignificance of the matter as compared to the benefits of Sweden's continued neutrality, Berlin confined itself to verbal threats, while in Sweden articulate opinion, spearheaded by press and church, rose up with one voice to condemn the atrocity. The Allies and other neutrals reacted vigorously and favourably to Sweden's policy, conforming completely to its primary aim. This was true, of course, also of Denmark. However self-serving the shift in foreign policy, the study leaves no doubt about the sincere indignation and commitment with which the Swedes engaged in the operation. Taking traditional tendencies of Swedish society and Swedish foreign policy into consideration, a central role must be assigned to the government's genuine humanitarian motives. But the study also makes clear that the dictates of *realpolitik* provided optimal conditions for the humanitarian effort, since the refugee operation coincided perfectly with the prime strategic objective of securing good will. *Realpolitik* persisted, however, in exercising decisive constraints on the operation. This is evidenced by the restrictions that deference to Germany imposed on practical policy, as reflected in the cautious conduct of the Swedish ambassador in Berlin as well as in other efforts to avoid provoking the Germans. This illustrates how distant the Swedes still were in the autumn of 1943 from the later escalation of humanitarian aid in 1944/45.

The article also treats a number of subsidiary themes. It reveals the uncertainty with which both the Danish and the Swedish foreign offices operated, primarily as a result of German disinformation. It points up, more generally, the significance of misperceptions and wishful thinking, i.e., the subjective situation as a parameter of action for rescuers and rescued alike. It shows how unprepared the opponents of the »Final Solution« were to face a situation where traditional diplomacy was displaced by power, fanaticism, lies and chaos. Herein lies one of the reasons why the machinery of the »final solution« ran with such relative ease in occupied Europe.

Translated by Michael Wolfe